

ISSN 2221-8521

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ

ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

BULLETIN

OF THE NATIONAL CENTER OF ARCHAEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

1/2016

ISSN 2221-8521

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ
ХАБАРЛАРЫ
ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

BULLETIN
OF THE NATIONAL CENTER OF
ARCHAEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

1/2016

АСТАНА

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Жылына 4 рет шығады
Журнал ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінде
2011 жылы 21 ақпанда тіркеліп, № 11470-Ж қуәлігіне ие болды

Құрылтайшысы

АРХЕОГРАФИЯ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

БАС РЕДАКТОР

Археография және деректану ұлттық орталығының директоры
Л. Ә. Әбдірәсілова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, академик **Әбсаттар қажы Дербісәлі** (Қазақстан), ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі **Б. Е. Көмеков** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, Түркі академиясының Президенті **Дархан Қыдырәлі** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, Қырғызстан Тарих қоғамының Президенті **Т.К. Чоротегин** (Қырғызстан), тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі **Б.Б. Кәрібаев** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Н.Э. Каримова** (Өзбекстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **А.К. Камалов** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Г.К. Көкебаева** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **С.И. Ковальская** (Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор **С.В. Любичанковский** (Ресей), Болон университетінің Шығыстану институтының директоры, профессор **Маурицио Пистозо** (Италия), Хоккайдо университетінің профессоры **Уяма Томохико** (Жапония), тарих ғылымдарының докторы, профессор **Ж.М. Төлебаева** (Қазақстан), Индиана университетінің библиографы, PhD докторы **А. Хабибуллаев** (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Т. Е. Төлебаев

Редакцияның мекенжайы:

Археография және деректану ұлттық орталығының баспасы
010000, Астана қ., Нұржол желекжолы, 12
тел. 8 (7172) 44-63-71, факс: 44-62-88
E-mail: nc-ais@mail.ru

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован Министерством связи и информации
РК

Свидетельство № 11470-Ж от 21 февраля 2011 г.

Учредитель

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР АРХЕОГРАФИИ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Директор Национального центра археологии и
источниковедения

Л. А. Абдирасилова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК, академик **Абсаттар кажи Дербисали** (Казахстан), академик НАН РК **Б.Е. Кумеков** (Казахстан), доктор исторических наук, Президент Тюркской академии **Дархан Кыдырали** (Казахстан), доктор исторических наук, Президент Кыргызского Общества истории **Т.К. Чоротегин** (Кыргызстан), доктор исторических наук, член-корр. НАН РК **Б.Б. Кармбаев** (Казахстан), профессор **Н.Э. Каримова** (Узбекистан), доктор исторических наук, профессор **А.К. Камалов** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **Г.К. Кокебаева** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **С.И. Ковальская** (Казахстан), доктор исторических наук, профессор **С.В. Любичанковский** (Россия), Директор института востоковедения, профессор Болонского университета **Маурицио Пистозо** (Италия), профессор университета Хоккайдо **Уяма Томохико** (Япония), доктор исторических наук, профессор **Ж.М. Тулибаева** (Казахстан), библиограф университета Индиана, доктор PhD **А. Хабибуллаев** (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Т.Е. Тулибаев

Адрес редакции:

Издательство Национального центра археологии и
источниковедения

010000, г. Астана, Бульвар «Нұржол», 12

тел. 8 (7172) 44-63-71, факс: 44-62-88

E-mail: nc-ais@mail.ru

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ҚАЗАҚСТАН МҰРАҒАТТАРЫ • АРХИВЫ КАЗАХСТАНА • KAZAKHSTAN ARCHIVES

Қуаныш Мурзаходжаев. Мұрағат құжаттарында джадидтер қызметінің сипатталуы.....5

ДЕРЕКТАНУ • ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ • SOURCE STUDIES

Elvira Molotova. Historical Sources about Islamization of Turkic People of Qarakhanid Era.....10

ШЫҒЫС МҰРАҒАТЫ • ВОСТОЧНЫЙ АРХИВ • ORIENTAL ARCHIVE

Гульбахрам Молотова. Описание списков рукописи «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам».....19

ТАРИХ • ИСТОРИЯ • HISTORY

Жақсылық Сабитов. XV ғасыр мен XVI ғасырдың ортасындағы қазақ хандары билігінің хронологиясы.....25

Ярослав Пилипчук. Когда, как и где калмыки появились в Европе?.....38

Тимур Талғат. Түркішілік: сипаттамасы, тарихы мен өкілдері.....47

ТАРИХНАМА • ИСТОРИОГРАФИЯ • HISTORIOGRAPHY

Аблет Камалов. О ранних образцах национальных историй Центральной Азии.....58

Айсұлу Хайрулдаева. Шоқан Уәлиханов: Орта Азия халықтарының қарым-қатынастарының тарихы туралы.....64

Темур Тулибаев. Этническая истории тюркских народов Центральной Азии в трудах академика Б.А. Ахмедова.....69

Авторлар туралы мәлімет 74

ҚАЗАҚСТАН МҰРАҒАТТАРЫ

Қуаныш Мурзаходжаев

Тарих магистрі

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫНДА ДЖАДИДТЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ СИПАТТАЛУЫ

Өткен 2015 жыл айтулы мерекелерге толы болды. Атап айтсақ, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен бүкіл Республика көлемінде Қазақ хандығының 550 жылдығы тойланды. Қазақ халқы өзінің бай тарихын, салт-дәстүрін, тәуелсіздікке жету үшін жүріп өткен жолын күллі әлем жұртшылығына паш етіп, Қазақстан Республикасының жоқтан пайда болмағанын, сақ, үйсін, ғұн, одан кейін түркі мемлекеттерінің заңды ұрпағының жалғасы Қазақ хандығы екендігін төрткүл дүниеге тайға таңба басқанбай етіп дәлелдеп берді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Ата Заңы мен Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдықтары атап өтілді. Алайда, үстіміздегі жыл да мерейтойларға толы. Мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығы. Ал 1986 жылғы Алматы қаласының алаңында патриот қазақ жастарының бас көтерген көтерілісіне 30 жыл толады. Сондай-ақ, Алаш арысы, Алашорда үкіметінің басшысы, қазақ зиялысы Әлихан Бөкейханның 150 жылдық мерейтойы аталып өтілмек. Ал тәуелсіздігіміздің 25 жылдығы Республика көлемінде мерекеленеді.

«Өткен күн, кеше – тарих, келер күн, ертең – сыр, ал бүгінгі күн – үлкен сый», – деп Қорқыт бабамыз айтқандай, тәуелсіздігімізге қол жеткізіп, егеменді ел болуымыз – ата-бабамыздың арманы еді. Осы орайда, жоғарыда айтылғандай, үстіміздегі жылы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске жүз жыл толады. Қазақ тарихының қайғылы да, қасіретті осы жылдарын келер ұрпаққа түсіндіріп, бұл көтеріліске қатысты барлық дерлік мұрағат құжаттарын жинақтап, 1998 жылы «Қаһарлы 1916 жыл – Грозный 1916 год» атымен тамаша еңбек жарыққа шыққан. Кіріспе сөзінде айтылғандай, бұл кітаптың мақсаты – жалпы халықтық күрестің жүру барысын сипаттау ғана емес, бәлки, осы оқиғаға қатысты қазақ қоғамының әртүрлі өкілдерінің көзқарасы, зиялы қауым өкілдерінің, орыс және қазақ әкімшіліктерінің қызметі мен ұстанымы, тыл жұмыстарына жұмысшыларды тарту механизмін, Ресей өндіріс орындарында және майданға жақын шептерде қазақ жұмысшыларының еңбекке пайдалану тәртібін, т.б өзекті мәселелерді мұрағат құжаттары мен мәліметтеріне сүйене отырып, оқырманға кеңінен

ашып жеткізу¹.

Авторлар тобы ұзақ жылдар бойы іздеу жұмыстарын жүргізген. Мәліметтерді Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатынан², Қазақстан Республикасының Ғылым академиясы мұрағаттарынан бөлек, Латвия³, Литва⁴, Эстония⁵ мемлекеттерінің тарихи мұрағаттарында сақталған құжаттарды, Ташкент⁶ пен Мәскеу⁷ мұрағаттарынан бұрын табылған құжаттардың еліміздің мұрағаттарында сақталған көшірме нұсқалары да енгізілген. Бас редакторы – тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі М.Қ. Қозыбаев. Жинақ екі кітаптан тұрады: бірінші томында 1916 жылғы көтеріліске қатысты мұрағат құжаттарының барлығы дерлік бірлігі енгізілсе, екінші томда негізінен көтерілістің куәгерлерінің естеліктері, қазіргі күні көпшіліктің қолы жете бермейтін 1920 жж. мерзімдік басылымдарда жарыққа шыққан материалдар жарияланған.

Бірінші томның бұрын шыққан материалдарды қайталамайтын тың мәліметтерге және бірқатар ерекшеліктерге толы. Мысалға, құрастырушылар саналы түрде мұрағат құжаттарын саяси интерпретациялаудан бас тартқан, соның нәтижесінде оқырман плюралистік көзқарастармен бетпе-бет қалдырып, әр құжаттағы мәліметтерге талдау жасауға итермелейді. Сонымен қатар, бұл еңбек патшалық самодержавиеге қарсылық, отарлық езгіге қарсы және ұлттық тәуелсіздік үшін тек қазақтардың ғана емес, бүкіл Орта Азия халықтарының бас көтеруі екендігін сипаттайды.

Идеологиялық себептерге байланысты бұрынғы еңбектерге арнайы айтылмаған мәселелерге бұл жинақ құжаттары жарық сәулесін түсіреді. 1930-40 жылдары баспадан шыққан, бірақ қауіпті деп танылып айналымнан алып тасталып, ұзақ жылдар арнайы қоймада жатқан бірқатар еңбектердің құжаттары да топтастырылған. Оларға – «Восстание в Средней Азии», Ташкент, 1932; «Восстание 1916 года в Казахстане», Сборник воспоминаний и материалов, Алма-Ата, 1937; «Восстание 1916 года в Казахстане». Документы и материалы. Алма-Ата, 1947 және т.б.

Тұңғыш рет патшалық Ресейдің Қазақстан мен Орта Азияға қатысты отарлау бағытының халықаралық аспектісі мәселесін көрсететін № 94 Түркістан генерал-губернаторы А.Н. Куропаткиннің II Николайға жазған мәлімдемесінің толық мәтіні енген. Бұл материалдан шығатын қорытынды ресми билік периферия халықтарының бас көтеруін сылтау қылып, шеткі аймақтарды өзіне қосып алуды көздеген. Сондай-ақ, бүгінгі күнге дейін дау туғызып келе жатқан 1916 ж. көтеріліске қатысты қазақ зиялыларының көзқарасы, патша жарлығын орындаудағы мақсаттары, халық арасында жүргізген насихаттары, т.б. мәселелер нақты мұрағат құжаттарымен көрсетілген. Одан бөлек, әртүрлі төменгі дәрежедегі діни өкілдердің, байлардың, қазақ әкімшілігінің де іс-әрекеттері, көзқарастары көрініс тапқан.

Ал екінші томда ұлт-азаттық көтеріліске тікелей қатысқан, көзімен көрген куәгерлердің естеліктері, еш қысқартусыз, толықтырусyz Қазақстан

Республикасының Президенті мұрағатынан алынған қолжазбалар енген⁸. Жасалған қыруар еңбектің нәтижесінде қазақ халқының азаттығы үшін күрескен азаматтардың қатары толықты. Бұрын еш еңбекте айтылмаған жаңа есімдер, жаңа батырлар келді. Б. Әшекеев, Амангелды Иманов сынды аттары белгілі тарихи тұлғалардан бөлек, Абдулғафар Жанбосынов, Оспан Шолақов, Кейкі Көкенбаев, Жәменке Мәмбетов, Ұзақ Саурықов есімдері аталып, олардың орны мен рөлі баяндалады.

Алаш зиялылары мен джадидтердің оқу-ағарту саласында, дін мен дәстүр мәселелерінде, т.б. аспектілерде ұстанған бағыттары ұқсас, көзқарастары бір еді. Мысалы, XIX ғ. аяғында пайда болған джадидтік қозғалыс Алаш зиялыларынан үлкен қолдау тапты. А. Байтұрсынов джадидтік жаңа сабақ беру әдістемесін құптады: «Усулжәдит, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю» десе⁹, Міржақып Дулатұлы джадидизмнің пайдасы мол екендегін айтады: «Үлкеніміз қадимилыққа жазылып, Жәдит деген партияда жас болдық»¹⁰. Әсіресе, 1916 ж. қара жұмысқа бұратана халықтарды алу жарлығына қатысты ұстанған позициялары бір. Олай болса, Алаш зиялыларын джадидтер деп айтуға толық негіз бар.

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұрған 1916 ж. көтеріліске қатысты көптеген құжаттардың ішінде 1916 жылдың 7 тамызында өткен жиналыстың хаттамасы ерекше назар аудартады. Жиын жұмысына Торғай, Орал, Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының қазақ зиялы өкілдері қатысқан. Төрағалыққа Ә. Бөкейханов сайланылса, хатшылыққа О. Алмасов пен М. Дулатұлы тағайындалған. Талқылауға ұсынылған басты мәселе – мобилизациялауға қарсы халық толқулары. Құжатта халықтың бас көтеру себептері, жергілікті әкімшіліктің заңға қайшы іс-әрекеттері, т.б. мәселер айтылған. Осындай қалыптасқан ахуалды реттеп, жөнге келтіру мақсатында жиналыс қатысушылары тыл жұмыстарына бұратана халықты алу іс-шараларын реттеуге қажетті төмендегідей шарттарын бірауыздан бекітеді:

1. Жоғарыда айтылғандай, солтүстік уездер үшін жұмысшларды шақыруды 19147 ж. 1-ші қаңтарна шегеру, ал оңтүстік уездер үшін 1917 ж. 15-ші наурызына шегеру.
2. Бірінші кезекте төменгі жастан бастап, 19-31 жас аралығындағы адамдардың үштен бір бөлігін шақыру, себебі, бұл жас аралығында отбасын құрмағандар көп.
3. Шақыру орнынан тыс жерде тұратындарға олардың таңдауы бойынша тұрғылықты жері бойынша немесе тіркеуде тұрған жері бойынша қабылдау.
4. Еңбекке жартылай жарамды (17-ге дейін немесе 50-ден асқан) адамы қалған кезде шақыру талабына сай келетін жұмысшының біреуін үйде қалдыру.

5. Қабылданғандарды мүмкіндігінше мемлекетті қорғау жұмыстарында қалдыру.

6. Шақырылғанды өзін басқа біреумен алмастыруына рұқсат беру.

7. Әрбір ауылға бір молдадан қалдыру.

8. Қырғыз сауаттылығына үйрететін әр 50 киіз үйге бір мұғалімнен қалдыру, ал мұғалімдікке тағайындауда медреседен «Шаадат-нама», яғни куәлігі барларға басымдық беру.

9. Қаладағы мұсылмандық медреселерде оқып жатқандарды шақырылымнан босату.

10. Асығыстықта жасалған ескі тізімдердің орнына ауылдық жиынның қатысумен жаңа тізімдерді жасау.

11. Мобилизациялауға болыстық управительдер мен оған үміткерлер арасындағы талас-тартыстар араласып кеткендіктен, мобилизациялау кезінде қырғыздық әкімшілік қызметіне адамдарды тағайындау тоқтату қажет.

12. Қабылдау комиссиясында әр болыстықтан құқықтары бар екі уәкіл қатысуы тиіс, олар өзінің болыстығынан келген жұмысшыларды қабылдау комиссиясының жұмысына қатысуы керек.

13. Жұмысқа қабылданғандарға 30 адамнан тұратын артелге бірігуге құқық берілу керек. Ал артел қасында бір аудармашы мен 10 артелге бір молда тағайындалсын.

14. Ауырып қалған жұмысшылар жараланғандармен бірдей медициналық күтіммен қолдансын.

15. Жұмысшы қырғыздар Қалалық және Земстволық одакекемелерінің қарауында болу керек. Жұмысшы қырғыздарға басшылық жасайтын мекемелердің құқықтары мен міндеттері бекітілген ережелер шығарылу қажет.

16. Жұмысшыларға киім-кешек пен қажетті заттарды жеткізу үшін қажетті көлемде тегін вагондар мен олардың туған болыстықтарынан келуге екі адамға рұқсатнама берілсін.

17. Белгілі себептер негізінде қажеттілікке орай қырғыз-жұмысшылары демалыспен пайдаланса.

18. Жиналыста қаралған мәселелерді үкімет алдында өтініш хат жазу бекітілді¹¹.

Сөзімді қорытындылай келе 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісті зерттеуде кенже қалып келе жатқан екі өзекті мәселеге көңіл аударған жөн. Сейітқали Меңдешев 1931 жылы 20 тамызда 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 15 жылдығына арналған жиналыста баяндама жасайды. Жаппай бас көтерудің себептері, жүру барысы, реквизициялау науқаны жайлы айта келе, екі басты мәселені көтереді:

1) тыл жұмыстарына алынған қазақ жастарының кейінгі тағдыры, Түркістаннан 126 мыңға жуық қара жұмысқа адамдар алынғанын айта келе, олардың одан кейінгі өмірі қалай болғандығы жөнінде ақтандақ бар екендігін айтса;

2) бұл көтеріліс турасында бірыңғай бұрмаланған патшалық заман тұсында жасалған құжаттар арқылы зерттейміз. Ал жергілікті локалды көтерілістер туралы зерттеулер аз. Сондықтан куәгерлер естеліктері мен олардың тиісті органдарға берген жауаптары тұрғысынан қарау керектігін айтып кетеді¹². Бұл мәселелер ХХ ғ. 30-жылдары айтылса да, өзінің өзектілігін жоғалтпай емес.

---

¹ Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы) – Грозный 1916-й год: (Сборник документов и материалов). – Алматы: Қазақстан, 1998. – Т. 1. – 423 б.

² ҚР ОМА. Фонды 78, 44, 48, 11, 369, 40, 380, 25, 76, 797, 386, 1414, 427.

³ Государственный Исторический архив Латвии.

⁴ Государственный Исторический архив Литвы.

⁵ Государственный Исторический архив Эстонии.

⁶ Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов. – Ташкент, 1932. – 90 с.

⁷ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Москва, 1960. – 786 с.

⁸ Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты. Фонды 3, 811.

⁹ А. Байтұрсынұлы. Шаһзаман мырзаға // Айқап, 1911. – № 10. – б. 54.

¹⁰ Т. Темирбаев. Алаш и джадидизм / <http://alash-club.kz/kk/news/alash-i-dzhadidizm>. – 09.02.2016.

¹¹ ҚР ОМА. Ф. 380. Оп. 1. Д. 1. Лл. 49-51.

¹² Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты. Ф. 811. Оп. 20. Д. 752. Лл. 1-2.

ДЕРЕКТАНУ

Elvira Molotova

HISTORICAL SOURCES ABOUT ISLAMIZATION OF TURKIC PEOPLE OF QARAKHANID ERA

Many centuries of medieval history written monuments of Central Asia, passed down from generation to generation, valuable information on the history of mankind, were copied many times. These riches were translated into different languages, and moved from one country to another, enriching the number of sources, of manuscript collections of the world. Introduction of the original hagiographic works of Central Asia to the scientific world would fill gaps in the history of the region. Work in identifying, publishing and exploring such historical works are still relevant. In the study of written culture of Central Asia, it appears that the materials on the history of the Middle Ages are scarce, and some valuable sources have not been involved by researchers. This is primarily due to the complexity of the object description, which is the medieval manuscript, availability, collection and description.

Among the valuable and little-known historical sources include there is hagiographic work “Tadhkira-yi Bughra Khan” (The biography of Bughra-Khans). This essay narrates the biography of the Sufi Shaykhs’ uwaysiya, hence another name “Tadhkira-yi uwaysiya” (The biography of uwaysiya). The writing attracted the attention of some scientists. However, despite the efforts of specialists, the critical text of the essay has not been published yet.

To date “Tadhkira-yi Bughra Khan” – is the only one historical and cultural source of the Turkic peoples of Central Asia, highlighting the political life of the rulers Qarakhanid dynasty and the history of Islam.

Qarakhanid State was considered a golden bridge between East and West. Through the Great Silk Road, which ran through the great empire, different religions, including Islam were distributed. The appearance of this religion in the territory of Eastern Turkestan and the beginning of the conflict between Muslims and Buddhists is associated with the name of a mentor Qarakhanid ruler Sultan Satuq Bughra Khan – Abu Nasr Samani. According to “Ta’rikh-i Amniya” by Mulla Musa Sairami, he arrived in the city of Kashghar in 332/943-944. The ruler of the city was the father of the Sultan. At that time he was 13 years old¹. These data differ from those contained in the work by V.V. Barthold. Thus, the scientist said that after the death of the ruler Nooh in 954 at Samanids State the struggle for

the throne among the heirs had begun. Defeated, Nasr was forced to flee to the Turkics (the first half Xth cent.). Abd al-Malik ibn Nooh joined to the throne of the country². Thus, the above information implies the conclusion that Mulla Musa Sairami and V.V. Barthold indicate different dates, with a difference of 9-10 years.

According to “Tadhkira-yi Bughra Khan” which recounts the life of Khwaja Abu Nasr Samani, he had been selected by Allah to be tutor of Sultan. Khwaja sold while traveling in different towns. Before his travel he made charitable acts, giving out bread and food³.

In the composition studied by us the date of Khwaja’s arrival to Kashghar is not specified. Despite it we have data that 300 caravans’ at the head. And his son Khwaja Abd-l-Fattah accompanied by 70 souls of uwayses went towards Turkestan for a meeting with the future hero of the Turkic peoples. They visited different cities. When they arrived in Andijan they had learned from one person that the Kashghar’s khan had a son Sultan Satuq Bughra Khan by name⁴.

But the data on arrival of Khwaja Abu Nasr Samani in Kashghar, available in the source, contradicts to the data from the work of Jamal al-Qarshi. According his work “al-Mulhakat bi-s-surah” Nasr ibn Mansur (Abu Nasr Samani) arrived in Kashghar, escaping from his brother. Ughulchaq met him as it was necessary to receive visitors, and Khwaja told him: “I have lodged in your house, have stopped to live in your family and I will serve you faithfully if your brother is fair”⁵.

After a meeting with Abu Nasr Samani, Sultan Satuq Bughra Khan accepted Islam. According to composition, the image of the Sultan is identified with the image of hero Rustam of “Shah-name”. His appearance is connected with Islamization of the Turkic peoples of an Eastern Turkestan area where devotees of prophet Muhammad couldn’t get.

In “Tadhkira-yi Bughra Khan” the khadis of prophet Muhammad is mentioned. According to it Sultan Satuq Bughra Khan was born 333 years later after his death. When he was 12 years old, the population of the state where he lived, would accept Muslim. Islam will reach tops in cruel struggle against the incorrect. According to khadis, at this meeting the Prophet had eloquently said: “The first from reliable Turkic is Satuq”. In some years Khwaja Abu Nasr Samani carries out intended in an everlasting peace in the world transitory. The statement of shari‘at has been carried out excellently on the selected way⁶.

In 320/932, the Sultan Satuq Bughra Khan and his entourage numbering 40 people arrived in Kashghar, and attacked his uncle Ughulchaq Qadir Khan⁷. After winning victory over “infidels” he became the ruler of the Sultan of Kashghar. Infidels, numbering 200,000 accepted to Islam. According to note of Ibn al-Asir, the mass adoption of Muslim Turkic peoples took place in 349/960-961⁸. According to other sources, this event occurred during the reign of the eldest son of the Sultan Satuq Bughra Khan – Musa Bughra Khan, the Turkic name of Bay-Tash. In 331/942, the Sultan Satuq Bughra Khan Ghazi with the son of his mentor Abu-l-Fattah, heading a strong Islamic army went through the pass Torghat and seized the southern part of the Narin, and then suddenly attacked Balasaghun. After

the destruction of Qarluq's State Sultan returned to Kashghar. According to Kashghar's list of "Tadhkira-yi Sultan Satuq Bughra Khan", from that moment the Sultan was proclaimed ruler of Qarakhanid State and accepted the Muslim name of 'Abd al-Karim⁹.

Sultan Satuq Bughra Khan Ghazi spread Islam with lightning speed, and declared it the state religion. In 338/949-950, continuing, under the command of Abu-l-Fattah the fight against "infidels", a trek to the east was made. During few months have been such cities as Qucha, Qorla, Kengit (Qarashahar) were seized on the road Tohsun Qarakhanid troops headed by the eldest son of Sultan Musa Tegin went to the city Beshbaliq, which was located on the northern part of Tengritagh. Meanwhile Idikut's troops arrived in the cities Beshbaliq and Qaraghucha, where the forces of the two sides were equal. During the struggle, both sides suffered heavy losses. Qarakhanids were forced to retreat in the city of Kengit. According to "Tadhkira-yi Sultan Satuq Bughra Khan", Sultan had made this town the eastern boundary of the state. In 343/954-55, Sultan Satuq Bughra Khan Ghazi was overtaken by serious illness. Due to the illness Musa Tegin immediately returned to Kashghar. Ruler Uyghur State Idikut, taking advantage of this opportunity sent a punitive army to liberate his lands. Idikut's army, defeating the Qarakhanids, regained the ground to the west, part of Qucha¹⁰.

According to Tashkent's lists of the Turkic version of "Tadhkira-yi Bughra Khan" after the death of Sultan Satuq Bughra Khan Ghazi, the throne passes to his eldest son Hasan Bughra Khan Ghazi. These data contradict the information of the list of Kashghar "Tadhkira-yi Sultan Satuq Bughra Khan", which states that the successor was Sultan Musa Bughra Khan Ghazi, and his campaign he started from the east. According to V.V. Radloff the first is the successor of Musa Bughra Khan ibn Satuq, known as "Shihab al-Dawlat Garoun (Harun) Bin Sulaiman", who was called Emperor of Kashghar and Balasaghun whose kingdom came to the borders of China¹¹.

In 350/961, the Qarakhanid's army turned against Uyghur's khans of Idikut by two ways. The southern road was led by Musa Bughra Khan himself. With rapid pace, he went over the river Aqsu and seized such cities as Aqsu, Qucha, Bugur, Qorla, Qara. After the seizure, the city Tokhsun went straight toward the city Qaraghoja and attacked it. The second part of Qarakhanid's army headed by Sulaiman Arslan Khan and Abu-l-Fattah went from Balasaghun went along the river Ili. They had captured city Beshbaliq. In the fight against Idikut's Uyghurs Abu-l-Fattah was killed. Musa Bughra Khan overlaid them with tax. In 971 the ruler of the Khotan Yaghlaqalqalu with a powerful army attacked Qarakhanid's State. He captured such towns as Qaghiliq, Yakan and Yinisar. In this battle Qarakhanid army suffered heavy damage and was forced to retreat to Kashghar¹².

To reinforce Musa Bughra Khan Ghazi sent the army. However, Qarakhanid army was defeated again. Kashghar was surrounded by enemies. As it stated in "The history of Soon's dynasty", after this battle Yaghlaqalqalu delegated a group of ambassadors from Buddhist monks and government officials to the State Soon

and announced his victory over Kashghar. In 981-984 years Soon's State sent its embassy to Uyghur's State Idikut. The Ambassador Wang Yande wrote: "At this time the territory of Idikut State was annexed to the territory of Qarakhanid State even the territory of the snowy mountains of the Pamirs were annexed too"¹³.

In 378/988 Musa Bughra Khan together with his son Abu Hasan 'Ali, having as a support a strong army from his brother, the ruler of Balasaghun, attacked Khotan. Then the march was aimed to Yenisar, where the struggle between Muslims and "infidels" lasted for several days and nights. In this battle Abu Hasan Ali died. Despite this, Musa Bughra Khan continued the struggle with the "infidels" and extended his possession to the western part of Qaghiliq. This area became the boundary between Qarakhanid State and Uyghur's State of Idikut again. Similar discrepancies were found in the writings of modern scholars of history from the reign of Qarakhanids. For example, a common view that after the death of the Sultan his son Bay-Tash (955-978) inherited the throne¹⁴. He completed the policy of Islamization of Eastern Turkestan that was started by his father and declared Islam the state religion. According to S.G. Klyashtorniy, Musa Bughra Khan continuing the policy of his father, in fighting against "infidels" and the protection of Islam successfully carried out military expansion to the direction of the Khotan and to the side Isfidjab¹⁵. He died in 992, in Kashghar, and was buried in terrain Atush (Azgan).

Adoption of a new religion by Qarakhanids was of crucial importance for the history of the Turkic peoples of Central Asia. As rightly pointed V.V. Radloff, "the adoption of Islam in the second half of the Xth century made great success in the eastern part of the Uyghur State, and that, consequently, those of the Uyghur tribal warlords who had had this faith, were raised to the Kings on the part of the State in which the dominant religion was Islam"¹⁶.

Significant place was given to the Islamic army battles with "infidels". On the art of war of Qarakhanid troops was observed in the work D.I. Tikhonov, where the scientist observes the compose hagiographic studied by us as a reliable source. It referred to military campaigns of Qarakhanids, who ruled in Khotan and Kashghar¹⁷. According to "Tadhkira-yi Bughra Khan", that time Islam was spread to the Balkh and the Amu-Darya, on the other side the side of sunrise to Greece, in the north to the place Qaraqordum. This information is confirmed by information ghazavat-nama studied by F. Grenard studied¹⁸.

During the reign of Hasan Bughra Khan Ghazi a significant expansion of the territory Qarakhanid State from regular trips of Muslims against "infidels" and the assertion of political power of Qarakhanids on the lands to the east took place.

For the approval of political independence, the Qarakhanid khans needed a new great Muslim ancestor, which became Afrasiyab – the great conqueror of the world who spread the faith of the prophet Muhammad to its very limits. Afrasiyab – the name of a mythical king of Turan, and one of the legendary character of the poem by the great poet Ferdowsi "Shakh-nama". The place where the ancient Samarqand was known under this name. Episodes from the Persian tradition of Afrasiyab were confined to certain areas of Eastern Turkestan. The Capital of so-

called ancestor Qarakhanids, was considered Kashghar. According to V.V. Barthold in the poem "Shakh-nama" an important place was given to the struggle between Iran and Turan. The word "Turan" was used in the sense of Turkestan, a country of the Turkics, and the character of this struggle on the part of Turan, despite their purely Iran names were Turkic kings. Application of these traditions to Qarakhanids facilitated by the fact that the rulers of this dynasty, themselves subject to the influence both to Islam, and the Persian epic. And by the name of a mythical king of Turan they began to call themselves "home of Afrasiyab", despite the completely non-Turkic sound of that name. Based exactly on an ideal of "ruler" rulers of the Qarakhanids dynasty expected help from the history and the past, calling themselves a "home of Afrasiyab"¹⁹, with which help could rule not only the Eastern Turkestan, but Mawarannahr too. Belonging to this family gave the rulers of this dynasty, the legitimate right to sovereignty in the territory of Central Asia. "Ilkhans kings" or "Turkestan princes of Afrasiyab" bore the title of Malik al-Mashriq wa-a-sun, meaning "king of the east and China" (i.e, Chin and Machin). This is evidenced by the coins 459/1067 years²⁰.

Hasan Bughra Khan Ghazi, changing the plan of Musa Bughra Khan Ghazi, who planned to subdue Khotan, decided to make a military expedition to Samanids. And only after that to make a long trek to the western neighbors. The reason was the capture of Hasan Bughra Khan Isfidjab city, part of Samanid's State. Before the arrival of Qarakhanid ruler, rulers of the city voluntarily opened the door and greeted him with many expensive gifts. In 992, Hasan Bughra Khan moved the capital from Kashghar to Balasaghun. Thus, the second city had become a major capital of Qarakhanid Empire. Kashghar became the second capital, where Arslan Khan was a resident²¹.

Capturing Samanid's State Hasan Bughra Khan Ghazi continued to struggle with the "infidels" in Eastern Turkestan region. According to "Tadhkira-yi Bughra Khan" during the reign of Hasan Bughra Khan Ghazi, in the country Halhal Machin (Khotan) the right was held by Chuqti rishid and Nuqti rishid. According to "Gohar Zemin – Khotan", these brothers ruled the great state Udun (Khotan). The war between the Qarakhanid State and the Khotan State, lasted more than 10 years. The most important events in the history of the two states were 9 hikes. The last 4 campaign were led by Chuqti rishid and Nuqti rishid²².

Hasan Bughra Khan Ghazi gathered an army of ten thousand and ordered it to repulse the Buddhist Army. When Qarakhanid army came to the mountain region of the city Bazir southern part of modern Yenisar, Uduns quickly gathered their forces and tainted the battle. In this fierce battle, their opponents won. 'Ali Arslan Khan Ghazi, who led Qarakhanid army, died in the fight against "infidels"²³.

With the purpose of capturing Kashghar, the "infidels" besieged the city with an army 30 thousand. They closed all the road outside of the capital, and for a long time kept them inside the city. Hasan Bughra Khan Ghazi, Yusuf Qadir Khan Ghazi and Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi were forced to withdraw 40 thousandth troops from the city and enter battle to the beating of drums. As the food supply

diminished, the situation of the citizens deteriorated. The strength of the hungry Muslims became equal to the power of the enemy. Hasan Bughra Khan Ghazi, Yusuf Qadir Khan Ghazi, Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi had been leading an army of 40 thousand and entered to the next battle with the enemy hosts. On the side of the infidels, Chuqti rishid came onto the battle. On the side of the Muslims fought shaheed Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi. As a result of fierce fighting 500 infidels were sent to hell²⁴.

Information about the battle when Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi led an army of forty thousand against the infidels. This information was confirmed in "Divan lighat at-Turk" by Mahmud al-Qashghari. This event was mentioned in "Tadhkira-yi Bughra Khan", as cited by V.V. Barthold, who had been analyzing information from the "Divan lugat at-Turk"²⁵.

The terrible struggle between Qarakhanid army and Buddhists soldiers lasted a long time. Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi with an army of 90 thousand acted against the unbelievers. The punitive Islamic pursued the infidels to Urtan Qara, where the battle against the several thousand "infidels" lasted several days. As a result Muslims conquered them.

According to storytellers, Sayyid 'Ali Arslan Khan Ghazi died in 489/1095-1096, on the 10th day of the month 'ushur during an attack by enemies on the Qarakhanid army. However, according to Jamal al-Qarshi, 'Ali Arslan Khan Ash-Shahid Abu-l-Hasan ibn Bay-Tash Arslan Khan ibn Satuq Bughra Khan was martyred in the last days of *mukharrama* 388/January 998²⁶. The place of the Muslim hero's death is located in the north-east of Yangi-Khisar²⁷.

With the purpose of liberating Kashghar from the "infidels", Hasan Bughra Khan Ghazi sent his son Yusuf Qadir Khan Ghazi to the city Madayin for help. Padishah himself, worrying for the capital, arrived with an army of 70 thousand and surrounded the city. The Qarakhanid army surrounded the city and for a long time has fought with the enemy host. For a period of 5 month, the "infidels" were surrounded in the city²⁸.

According to "Tadhkira-yi Bughra Khan", Hasan Bughra Khan Ghazi and Asan Bughra Khan Ghazi was died on the battle with the "infidels" in the area of Kulkuyar²⁹.

This information, which we have studied in "Tadhkira", contradicts the data of V.V. Barthold. In Rabi' I 382/7 May – 5 June 992, the Qarakhanid leader was able to into Bukhara, but shortly thereafter due to rampant use of fruit became seriously ill and was forced to leave the conquered lands. He died on the way to Kashghar in the area of Qochqar-bashi. As noted by V.V. Barthold, this area was not far from the source of Chu, the so-called Qochqar³⁰.

According to "Tadhkira-yi imam zahib", Yusuf Qadir Khan Ghazi arrived at his residence along with 4 imams and 40 thousand Arabian mercenaries, when his enemies opposed the Qarakhanid army. Thus, the Qarahanids not only retook Kashghar, but also conquered Khotan, reaching the middle Machin. In this fierce battle all 4 imams were killed. Starting in 961 and ending in 1008, all of Khotan's Buddhists were subject to forced Islamization by the sword³¹. Yusuf Qadir Khan

Ghazi conquered Khotan's Buddhists and in 1006 Islamized the population³². Having defeated his enemies, he returned from Khotan to Yarkand. The people enthusiastically greeted the victor and bestowed many gifts upon him. A few days later the Sultan having blessed the people, went to Kashghar. Al-Utbi in a story about the war in 1007-08, between the rulers of the West Qarakhanid State and Mahmud Gaznavi, calls Yusuf Qadir Khan Ghazi, the ruler of Khotan, where the Buddha's teachings flourished for many centuries³³.

According to "Tadhkira-yi Bughra Khan", the Qarakhanid army reached the mountain Elborz (mountains in Persia, al-Kuh Burz paydar). Islamization of the "infidels" extended from the river 'Umman (Indian Ocean) to the river Qulzum (a city on the Red Sea coast, near Suets)³⁴. According to sources, as a result of the struggle for faith, the territory of Qarakhanid State, including Idiqut State, extends east to the current district Shajuv, which is located in the west of the modern province of Gansu, to the west to the Amu-Darya and Sir-Darya, to the north to the Southern part of lake Balkhash, and the south reached the mountains Qara-Qurum (Karakorum). The flame of Islam lit their swords³⁵.

According to "Tadhkira-yi Bughra Khan", Yusuf Qadir Khan Ghazi returned victorious to Kashghar. According to Jamal al-Qarshi, Yusuf Qadr Khan al-Kabir [ibn] Harun Bughra Khan ibn Musa Thunka Ilik ibn Satuq died on 1 mukharrama 424/7 December 1032, buried in khaqan's qurkhan in Kashghar, on the shores of Tuman (now river Tarym)³⁶. Possession of the great khan at the year of his death included not only Eastern Turkestan, Jetisu, but also Sir-Darya and namely the counties of modern Awliyatinskiy and Chirchik³⁷. From the data of numismatics it became known that in 404/1013-14, Yusuf Qadir Khan ruled Yarkand and in Kashgar in 405/1014-15³⁸.

Summarizing it should be noted that the role of Qarakhanids State in Islamization of Eastern Turkestan was great. Having won a victory over "infidels", the Qarakhanid dynasty had confirmed Islam as the state religion and had created powerful empire.

---

¹ Mulla Musa Sayrami. Ta'rih-i Amniya. – Urumchi: Shinjang haliq nashiriyati, 1989. – P. 13.

² Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. Vol. 2, p. 2. – M.: «Nauka», 1964. – P. 309.

³ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, ff. 30⁶-31^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, f. 61^a.

⁴ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, ff. 31⁶-32^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, ff. 32⁶-33^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 862, f. 41^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1991, ff. 41⁶-42^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies RAN, inv. № B 731 (589 dd), ff. 42⁶-43^a.

⁵ Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – Almaty: Dayk-Press, 2005. Vol. 1. – P. 102.

⁶ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, f. 41^b; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, f. 70^a; Manuscript of

Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 862, f. 44^b; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1991, f. 40^b; Molla Haji. Bughra-khanlar tazkirisi. – Qashqar: Qashqar uyghur nashriyati, 1988. – P. 38-39.

⁷ Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – Almaty: Dayk-Press, 2005. Vol. 1. – P. 104; Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 649.

⁸ Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – Almaty: Dayk-Press, 2005. Vol. 1. – P. 104; Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. Vol. 3. – M.: «Nauka», 1965. – P. 456.

⁹ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 621, 650.

¹⁰ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 650-653.

¹¹ Radloff V.V. K voprosu ob uygurakh. Iz predislobviya k izdaniyu Kutadgu-bilik. Prilojenie k LXXII-mu tomu Zapisok Impertorskoy AN, №2. – SPb.: Tipografiya Impertorskoy AN, 1893 г. – P. 122.

¹² Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 656-657.

¹³ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 601, 657-658.

¹⁴ Radloff V.V. K voprosu ob uygurakh. Iz predislobviya k izdaniyu Kutadgu-bilik. Prilojenie k LXXII-mu tomu Zapisok Impertorskoy AN, №2. – SPb.: Tipografiya Impertorskoy AN, 1893 г. – 122; Kratkaya istoriya uygurov. – Alma-Ata: «Gilim», 1991. – P. 180; Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 653-654.

¹⁵ Klyashtorniy S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. Letopis` trekh tisyachiletiy. – Alma-Ata: «Rauan», 1992. – P. 114.

¹⁶ Radloff V.V. K voprosu ob uygurakh. Iz predislobviya k izdaniyu Kutadgu-bilik. Prilojenie k LXXII-mu tomu Zapisok Impertorskoy AN, №2. – SPb.: Tipografiya Impertorskoy AN, 1893 г. – P. 120.

¹⁷ Tikhonov D.I. Khozyaystvo i obshestvenniy stroy Uygurskogo gosudarstva X-XIV vv. – M.-L. «Nauka», 1966. – P. 222.

¹⁸ Grenard M.F. La légenda de Satok Boghra Khân et l'histoire. Journal Asiatique, serie 9, № 15 (1900). –P. 9-10.

¹⁹ Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. Vol. 5. – M.: «Nauka», 1968. – P. 79.

²⁰ Radloff V.V. K voprosu ob uygurakh. Iz predislobviya k izdaniyu Kutadgu-bilik. Prilojenie k LXXII-mu tomu Zapisok Impertorskoy AN, №2. – SPb.: Tipografiya Impertorskoy AN, 1893 г. – P. 120, 125.

²¹ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 661.

²² Uyghur halq rivayatliri. – Urumchi: Shinjang yashlar-osmilar nashriyati, 1998, 3 hild. – P. 179.

²³ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, f. 76^a.

²⁴ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, f. 97^a.

²⁵ Materiali po istorii Sredney i Centralnoy Asii X-XIX v. – Tashkent: FAN UzSSR, 1968. – P. 86, 586.

²⁶ Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – Almaty: Dayk-Press, 2005. Vol. 1. – P. 104.

²⁷ Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. VoL 2, p 1. – M.: «Vostochnaya literatura», 1963. – P. 128.

²⁸ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, ff. 97^b-98^a.

²⁹ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, f. 116^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, ff. 113^b-114^a.

³⁰ Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. Vol. 5. – M.: «Nauka», 1968. – P. 42, 289, 506-507.

³¹ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 666-667.

³² Abu-r-Raykhan Mukhammad ibn Akhmad al-Biruni. Sobranie svadeniy dlya poznaniya dragotsennostey. – L.: Izd-vo AN SSSR, 1963. – P. 30

³³ Mahmud Qashqari. Turkiy tillar divani. – 3-qisim. – Urumchi: Shinjang xalq nashriyati, 1984. – P. 80; Rahila Davut. Uyghur mazarliri. – Urumchi: Shinjang xalq nashriyati, 2001. – P. 342.

³⁴ Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 5531, f. 89^b; Manuscript of Institute of Oriental Studies AN RUz, inv. № 1818, f. 81^a; Manuscript of Institute of Oriental Studies RAN, inv. № B 731 (589 dd), ff. 90^b-91^a.

³⁵ Baytur A., Sidiq Kh. Shinjangdiki millatlarning tarikhi. – Urumchi: Millatlar nashriyati, 1991. – P. 669.

³⁶ Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – Almaty: Dayk-Press, 2005. Vol. 1. – P. 104.

³⁷ Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. VoL 2, p 1. – M.: «Vostochnaya literatura», 1963. – P. 43.

³⁸ Barthold V.V. Sochineniya v 9 tomakh. Vol. 1. – M.: «Nauka», 1963. – P. 343.

ШЫҒЫС МҰРАҒАТЫ

Гульбахрам Молотова

Кандидат исторических наук

ОПИСАНИЕ СПИСКОВ РУКОПИСИ «КИССА-И ИБРАХИМ ИБН АДХАМ»

«Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» является одним из широко распространенных текстов в мусульманском мире. Текст «Кисса» построен на биографических данных одного из первых суфиев – Ибрахим ибн Адхама. В дальнейшем эта «Кисса» привлекла внимание сказителей и акынов Центральной Азии. Сохранились не только рукописи «Кисса» в различных фондах, но и их издания. Как известно, в Казани, Ташкенте, Бухаре функционировали типографии, где издавались литографическим способом достаточно много литературы. В литографическом издании казахской версии «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» встречается информация, свидетельствующая о существовании прозаического варианта на ногайском языке, который служил базой для создания поэтического варианта казахской версии «Кисса». Автор этого варианта Мулла Акылбек Сабал сообщает, что написание произведений о жизнедеятельности святых, пророков, суфиев среди мусульман считалось богоугодным делом. Поэтому сам Мулла Акылбек Сабал написал девять различных «Кисса»¹. Вариант Муллы Акылбек Сабала нами выявлен в редком фонде Научной библиотеки «Гылым ордасы»². Следует отметить, что литографическое издание второго варианта принадлежит перу другому поэту, преподававшего в медресе – Тилеке Тилемесулы³. Выявлено это литографическое издание в редком фонде Национальной библиотеки РК. Другой текст, выявленный в этом же фонде – литографическое издание уйгурской версии «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам»⁴. Литографические издания дали нам возможность провести сравнительный анализ текстов уйгурской и казахской версий⁵. О существовании турецкой версии «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» мы узнали от профессора Эгейского Университета г-на Фикрет Туркмена.

Информация об Ибрахим ибн Адхаме достаточно скудная. Некоторые сведения приводятся в энциклопедических словарях, согласно которым Ибрахим ибн Адхам был правителем Балха, затем отрекся от трона и вел аскетический образ жизни. Труд, дающий информацию об этом суфии, указан составителями «Свода восточных рукописей Академии наук УзССР». Они отмечают, что биографические данные суфия Ибрахим ибн Адхама приводятся в труде «Сафинатул авлийа», который издан в 1900 г. в

Каунпуре⁶. Однако, этот источник не доступен для всех исследователей. Устная традиция сохранила биографические данные Ибрахим ибн Адхама. В широком ареале, где государственной религией стал ислам, Ибрахим ибн Адхам стал прототипом для создания образа справедливого правителя, отрешившегося от трона и посвятившего свою жизнь служению Аллаху.

Списки рукописи сочинения «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Тексты, повествующие о жизнедеятельности Ибрахим ибн Адхама, как выше уже отмечали, являются весьма распространенными среди тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии. В процессе работы нами выявлено несколько списков этого сочинения, хранящиеся в рукописных фондах России, Узбекистана, СУАР КНР. Так, в «Каталоге тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии», составленной Л.В. Дмитриевой, описаны два списка «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам»⁷, относящиеся к XIX веку. Первый список назван «Ибрахим Адхам» под шифром С 2413 состоит из 31 листов (а,б). Этот список имеет дефект: нет начала текста. Еще один список под этим же шифром имеет такую же характеристику. Этот список «Кисса» интересен для исследователя тем, что Л.В. Дмитриева отмечает, что этот текст из коллекции А. Маргулана. Список из коллекции А. Маргулана по объему меньше, чем предыдущий (ЛЛ. 101^а – 111^б). Оба текста написаны *наста'ликом*. Второй список «Кисса» тоже имеет некоторые дефекты: нет в конце несколько строк.

Следующий каталог, где указаны списки «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» – 10 томный «Свод восточных рукописей Академии наук УзССР», где указываются несколько списков данного сочинения. По палеографическим данным более старым считается список под инвентарным номером 5353/17, который относится к первой половине XIX века.

Среди списков, хранящихся в рукописном фонде Узбекистана, более полным считается список под инвентарным номером 4035/III. Оцифрованная копия этого списка исследуется нами в рамках научно-исследовательского проекта «Суфийская поэзия XVIII-XIX веков как феномен общности культуры народов Центральной Азии». Каждый лист сочинения состоит из 13 строк. Основной текст написан черным чернилой. Киноварью выделены отдельные слова, подглавы, из собственных имен «*Султан Ибрахим*», а также бейты. Отдельные строки на нескольких листах не читабельны. Они испорчены под воздействием влаги. Текст составлен чередованием прозаического и поэтического повествования. Рукопись переписана крупным среднеазиатским *наста'ликом* на кокандской бумаге и состоит из 84 листов. Размер рукописи 15,5 x 26 см. По палеографическим данным, этот список относится к первой половине XIX века. Имеются литографические издания в Ташкенте и Бухаре. Дефекты: с начала рукописи после первого листа утеряно несколько листов (2 листа из них приклеены к концу сборного тома – ЛЛ. 209, 210). Судя по *кустоду*, между Л. 69^б и Л. 70^а также отсутствует несколько листов. Листы 25 и 26 перепутаны местами при переплете. Имена автора и переписчика ташкентского списка под инв. № 4035/III не указаны.

Некоторые поэтические вставки, как объяснил французский манускриптолог Франсис Ришар, оформлен бухарским стилем. Текст сочинения завершается отрывком поэзии на фарси, оформленный в виде треугольника. Следует отметить, что текст написан разными людьми. Часть сочинения написана красивым каллиграфическим *наста'ликом*, некоторые листы написаны небрежным почерком. Можно предположить это почерки наставника и ученика. Расшифрованный текст сочинения свидетельствует о том, что в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» для создания образа справедливого правителя сказители обратились к данным суфия Ибрахим ибн Адхама, широко известного в мусульманском мире.

Несколько слов об образе суфия в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Как уже отмечалось, сказителями тюркоязычного и ираноязычного населения Центральной Азии создавался образ человека, выбравшего путь Истины. Прежде всего, делается акцент на набожность основного героя повествования. Так, Ибрахим ибн Адхам еще до избрания правителем Балха не спал, проводил ночи за молитвами. При передаче эпизода отречения от трона, сказителем использован мотив встречи правителя на охоте с кроликом, посоветовавшим Ибрахим ибн Адхаму подумать о своем предназначении. Следует отметить, что этот мотив широко используется в сочинениях, описывающих принятие ответственных решений. Так, мотив встречи с кроликом во время охоты использован в «Тазкира-йи Бугра-хан». Во время охоты Султан Сатук Бугра-хан встречает кролика, в которого превратился его будущий наставник Абу Наср Самани. В литографических изданиях казахской версии наблюдается замена кролика куланам, что является передачей реалий, связанных жизнью казахов.

Когда сказителем описывается эпизод отречения от трона и отправки в паломничество, то подчеркивается набожность Султан Ибрахима: *«на каждом шагу читал два ракъата намаза и произносил зикр»*. Этими же чертами характеризуется набожность Рабъии, образ которой тоже внесен в «Кисса». Описываются испытания Ибрахим ибн Адхама на пути в Мекку. Так, шайтан, появляясь в образе человека, пытается сбить его с выбранного пути. Сказителем подчеркивается такая черта характера как решительность и неотступность. Султан Ибрахиму удается предугадать намерения шайтана. При описании таких черт главного героя повествования как решительность, неотступность передается присущий Султану Ибрахиму *карамат*: когда визири Темур-хан и Сарафраз находят его на берегу моря в черном халате пастуха, то они пытаются уговорить Султана Ибрахима вернуться в Балх. Услышав мольбы своих придворных, Султан Ибрахим ставит условие: если они достанут со дна моря выброшенную им иголку, которым он зашивал халат, то вернется с ними. Когда придворные не смогли выполнить его условие, то Султан Ибрахим приказал выполнить его условие рыбам: рыбы приносят иголку со дна моря. Этим *караматом* Ибрахим ибн Адхам приближен к образу пророка Сулеймана, который понимал язык птиц и животных. Второй эпизод, демонстрирующий присущий Султану Ибрахиму

карамат, передается сказителем при описании встречи с Рабьией. Так, несколько паломников решили показать свой *карамат*. Они по очереди обращаются к Аллаху и исполняются их желания, т.е. появляются перед сидящими 6 дастарханов еды. Когда приходит очередь Султан Ибрахима, то он, закрыв глаза, обратился к Аллаху. Появляется перед ними двести сорок богато накрытых дастарханов. На вопрос, почему по просьбе Султан Ибрахима появился столько дастарханов, получают ответ, что он отрекся от трона ради Истины, и он ежедневно жертвовал столько нуждающимся. Этим эпизодом передается представление мусульман о том, что все благие дела и пожертвования воздаются Создателем.

В исследованном нами списке «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» наблюдается внесение реалий поздних периодов. Так, например, в тексте называются имена людей связанных родственными узами с Султан Ибрахимом: его супруги – Биби Зулфийа-айим, сына Ибрахим ибн Адхама – Мухаммад-хан. Также называются имена его предков: дед по линии матери – правитель Балха – Малик-шах, отец – Адхам, мать – Малика Хубан, визирей – Темур-хан, Сарафраз, кормилицы Малики Хубан – Гульафзар. Вне внимания сказителей остается имя матери принцессы Балха. Имена второстепенных образов указывают на их тюркское происхождение. Это внесения реалий, современных сказителям. Как утверждают исследователи женский титул – *биби*, несет в себе смысловую нагрузку – «святая»⁸. Биби – выступает компонентом имени супруги Султан Ибрахима. Он является косвенным показателем ее святости. Неслучайно, вероятнее всего, в текст введен образ Хизра – помощника. Хазрати Хизр появляется перед Биби Зулфийи-айим в трудный момент и помогает ей преодолеть долгий путь за короткое время.

Интересным фактом является упоминание в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» обряда – посещение могил родных в праздник «*айт*» и зажигания ламп в кладбище. Вероятнее всего, в тексте зафиксирован обряд, существовавший в культуре тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии, ныне забытый. Р.Р. Рахимов отмечает, что в Центральной Азии существовала женская святыня огня. Так, *чирог-хона* при мазаре Биби Зумруд, была расположена на месте полуразвалившегося еще в XVI-XVII вв. здания мечети. Интересен тот факт, что в это святилище, которое букв. переводится как «*помещение для лучин/свечей*», приходили только женщины, зажигали свечи и обращались с мольбой. Существовало поверье, что запах от зажженных ламп «*кормит дух святых*». Р.Р. Рахимов считает, что мраморные *чирог-хона*, которые функционировали при мазарах святых, повторяют конструкции древнеиранских храмов огня (*атеигах*). Это утверждение исследователя наводит на мысль, что обряд зажигания ламп в кладбище в праздник «*айт*», встречающийся в тексте, вероятнее всего, является остатком доисламского верования – зороастризма в культуре населения Центральной Азии.

Кроме перечисленных выше списков в рукописном фонде Узбекистана хранятся еще несколько текстов. Они описаны в «Своде восточных рукописей» следующим образом. Список рукописи под инв. № 8811/III: рукопись переписана небрежным среднеазиатским *наста'ликом* на тонкой кокандской бумаге и состоит из 95 листов. Имена автора и переписчика не указаны. По палеографическим данным, этот список относится к середине XIX века. Размер рукописи 15 x 26,5 см.

Список под инв. № 8812/III: рукопись переписана небрежным *наста'ликом* на кокандской бумаге и состоит из 20 листов. Имена автора и переписчика не указаны. По палеографическим данным, этот список относится к XIX веку. Размер рукописи 15 x 25 см. Дефекты: текст переписан не полностью.

Список рукописи под инв. № 8283 переписан посредственным *наста'ликом* на кокандской бумаге и состоит из 77 листов. Имена автора и переписчика не указаны. По палеографическим данным, этот список относится к XIX веку. Размер рукописи 14 x 25 см. Дефекты: в конце рукописи не хватает несколько листов.

Список рукописи под инв. № 7719/II содержит стихотворную (*маснави*) редакцию повести и состоит из 15 листов. Рукопись переписана каллиграфическим *наста'ликом* на грубоватой фабричной бумаге синего и кремового цветов. Сведения об авторе и переписчике отсутствуют. По палеографическим данным, этот список относится к середине XIX века. Размер рукописи 15,5 x 21 см.

Неполный список рукописи под инв. № 6895/V начинается с середины сочинения и состоит из 51 листов. Рукопись переписана скорописным *наста'ликом* на фабричной бумаге. Сведения об авторе и переписчике отсутствуют. Сочинение переписано в 1286/1869-1870 г. Размер рукописи 14,5 x 22 см. Дефекты: отсутствует первая половина сочинения.

Список рукописи под инв. № 5353/VII переписан посредственным *наста'ликом* на русской фабричной бумаге кремового цвета и состоит из 34 листов. Сведения об авторе отсутствуют. Переписчиком сочинения является Мулла Аллахбирган ибн Худайбирган. По палеографическим данным, этот список относится ко второй половине XIX века. Размер рукописи 16 x 21 см.

О существовании списков «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» в рукописном фонде СУАР КНР мы узнаем по каталогу «Уйгур, өзбәк, татар қәдимки әсәрләр тизимлиги» (Список древних произведений на уйгурском, узбекском и татарском), составленного сотрудниками Управления планирования сбора, систематизации, издания древних сочинений малочисленных народов СУАР КНР⁹. В данном каталоге описаны 2 списка исследуемого сочинения. Первый из них назван – «Дастан Ибрахим» под шифром ХҚҚ 373. Время написания и автор неизвестны. Рукопись дастана состоит из 148 страниц. Второй – «Ибраһим Өдһәм нәсиһәтлири» («Наставления Ибрахим ибн Адхама») под шифром ХҚҚ 994. Объем

рукописи дастана – 120 страниц. Как утверждают составители каталога, автор и место написания данной рукописи не указаны.

В заключении хотелось бы отметить, что «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» является достаточно распространенным в мусульманском мире, о чем свидетельствуют многочисленные версии сочинения. Особую популярность данное произведение получает в XVIII-XIX веках. Списки рукописей данного сочинения, хранящиеся в рукописных фондах Узбекистана, России, СУАР КНР могут служить подтверждением нашего мнения. Для большей доступности в XIX – начале XX вв. в Казани, Ташкенте, Бухаре текст «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» издавался литографическим способом. Письменная и устная форма бытования повествования о жизнедеятельности суфия в дальнейшем способствовал созданию образа справедливого правителя в народных дастанах. Ценность «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» является, прежде всего, в том, что в данном сочинении зафиксированы сведения и поверья, обрядах, существовавших в момент их создания. Поэтому источник дают современным исследователям достаточно ценных сведений о духовной культуре народов Центральной Азии в XVIII-XIX веках и об общности в культуре.

---

¹ Молла Ақылбек бин Сабал. Ибраһим Хәзибнам оғлының киссәсидур. – Қазан: Бәрадаран Каримовлар, 1911. – 12 б.

² Молла Ақылбек бин Сабал. Ибраһим Әдһәм уғлының киссәсидур. – Қазан: Бәрадаран Каримовлар, 1911. – 19 б.

³ Тилеке Тилемесулы. Ибраһим бин Әдһәм киссәсі. – Казань: Типография Торгового Дома «Братья Каримовы», 1908. – 23 б.

⁴ Китаб-и киссә-и Ибраһим бин Әдһәм Рәһмәтулла Әли киссә-и вәфати 7 Ибраһим бин һәзрәт. Дозволено цензурою СПб. 26 апреля 1904 года. – Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1904. – 151 с.

⁵ Молотова Г.М. Литографические издания казахской и уйгурской версий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» (сравнительный анализ) // Материалы международной научно-теоретической конференции «С.А. Каскабасов и казахская фольклористики», посвященной 75-летию С.А. Каскабасова. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2015 г. – С. 308-317.

⁶ Свод восточных рукописей Академии наук УзССР. – Ташкент: Наука, 1964. – Т. 7. – 400-402 с.

⁷ Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 460.

⁸ Рахимов Р.Р. Центральная Азия: мировоззренческие системы и их влияние на социальную реальность // Этнокультурное взаимодействие в Евразии. – М.: Наука, 2006. – С. 321-451.

⁹ Уйгур, өзбәк, татар қәдимки әсәрләр тизимлики. – Қәшқәр: Қәшқәр уйғур нәшрияти, 1989. – 27 б.

ТАРИХ

Жақсылық Сабитов

PhD докторы

XV ҒАСЫР МЕН XVI ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ БИЛІГІНІҢ ХРОНОЛОГИЯСЫ

Қазақ хандығы тарихында мейлінше даулы мәселе ол XVI ғасырдағы Қазақ хандары билігінің хронологиясы. Бұл мәселені М.Х.Абусейтова, Т.И.Султанов, А.Исин, Н.А.Атыгаев және басқа да көптеген авторлар қарастырған.

Т.И. Султанов Қазақ хандары билігінің келесідей хронологиясын келтіреді:

1. Гирей және Жәнібек (1470/71жж. бұрын емес- 1473/74жж. бұрын емес)
2. Бурундук-хан (1473/74-1511)
3. Қасым (1511-1518)
4. Мамаш (1518-1521/22)
5. Тахир (не позднее 1523/24кеш емес - 1531/32кеш емес)
6. Бұйдаш (1531/32-1559/60 бұрын емес)
7. Хак-Назар (1548/49-1580 жж.кейін)
8. Шығай (1580-1582жж.)¹.

Сондай-ақ, Т.И. Султанов Т.И. Ахмет-ханды (ноғайлық Сейдақ-бек өлтірді) және Тоғым-ханды (1537-38 жылдары Чагат жерінде өлтірілді) жеке бөледі². М.Х.Абусейтованың пікірінше, Тахир 1529 және 1533 жылдар аралығында қайтыс болды³. А. Исиннің тұжырымдауынша, Қасым 1521 жылдың басында көктемге таман қайтыс болды⁴. Н.А.Атыгаев мұнымен келіседі [6, 26]. В.В. Трепавлов Литвалық метрика мәлімдемесінің негізінде А. Исиннің нұсқасымен келіседі⁵.

Н.А Атыгаев Қазақ хандары билігіне өз хронологиясын ұсынады:

1. Керей (1465/66-1473/74)
2. Бурундук (1473/74-1509)
3. Қасым (1509-1521)
4. Мамаш (1521-1522)
5. Тахир (1522-1531/32)
6. Бауш (1531/32-1537)
7. Тоғым (1537-1551)

8. Хак-Назар (1551-1580/81)⁶

Әрбір ханға жеке тоқталамыз:

1. Керей. Мәлім болғандай, Керей – Ахмед-хан ретінде де мәлім болған⁷. Н.А. Атыгаев 2012 жылғы өз мақаласында Керей-хан есімі соңғы рет деректерде 1473-74 жылдары кездесетіні туралы жазады⁸. Сонымен қатар Н.А.Атыгаев Шейбаниға қатысты деректерге сыни анализ жасау негізінде Керей-ханның 1481 жылғы Буреке өлімінен кейін әлі тірі болғанын дәлелдеген біздің 2011 жылғы мақаламызбен таныс емес. Біз білетіндей, Түркістан түбіне Керей-ханның келуі Мұхаммед Шейбанидің Бухараға екі жылға кетуіне мәжбүр еткен⁹. Ендеше, біз Керей-ханның 1480 жылға дейін билегенін айта аламыз (Керей 1481 жылы қайтыс болды). Бұл жерде біз Жәнібектің Керейді және оның ұлы Бұрындықтың біріншілігін мойындағаны туралы жалпы қалыптасқан пікірмен келісе аламыз

2. Мұхаммед Шейбаниді Ноғай Ордасына хан сайлау талпынысына байланысты Бұрындық алғаш рет хан ретінде айтылған. Біздің пікірімізше, бұл оқиға Аббас өлімінен кейін (1490-шы жж.) болды. Сонымен, Бұрындықтың таққа отыруы 1490-шы жылдардан кеш емес деп тіркеген жөн.

3. Н.А.Атыгаевтың есебінше, Қасым 1509 жылы хан тағына отырды, бұл дәйекті ол бұл кезге қарай Қасым Қазақ хандығының шын билеушісі болды деп дәлелдейді. Бұл жерде шын билеуші мен формалды билеуші арасында үлкен айырмашылық бар екенін айтқан жөн. Қасым-хан билігінің басын, оның салмақты саяси фигураға айналған және қазақтардың шын мәніндегі билеушісі болғаннан емес, Бұрындықтың формалды билігінен және оның кеткенінен бастау керек. 1512 жылы Бұрындық әлі Сарайшықта болды. Н.А.Атыгаевтың пікірінше, бұл жылы ол Дешті-Қыпшақты қалдырып, қызына кеткен. Қасым-ханның таққа отырған жылы, біздің пікірімізше, 1513 жыл. Міне осы жылы Шибандық Жәнібек Қасымға келіп, 1200 әмір, сондай-ақ, бүкіл даладан әмірлер қатысқан адамдардың үлкен жиынын көрді¹⁰. Бұл оқиға Наджм ас-Сани өлімінен кейін болды. Мұхамед Хайдар Дулати бойынша, Наджм әмір хижраның 918 жылы (1512 ж. желтоқсан) қыстың басында өлтірілді¹¹. Ендеше, Жәнібектің Қасымға сапары 1513 жылы болды. Біздің пікірімізше, Жәнібектің сапары кезінде Қасым-хан маңында соншалықты көп әмір санының шоғырлануы, бұл жиылыстың кездейсоқ болмағанын куәландырады. Біздің пікірімізше, соншалықты көп әмір Қасым-ханды таққа көтеру үшін жиналды (Бұрындық даладан 1512 жылы немесе 1513 жылдың ең басында кетті). Жәнібек болса, Қасым-ханды таққа көтергеннен кейін келіп, Қасым-хан маңында жиналған әмірлерге тап болды. Жәнібектің бұл сапары Қасым-хан жорығынан кейін болып өтті. Мұхаммед Хайдар Дулати жазғандай: *«Қараталда қысты өткізіп, оған Катта бектен Сайрам басшыларымен адам келіп, Сайрамның кілтін ұсынғанда, Қасым-хан ерте көктемде туған өлкеге оралуды шешті. Қасым хан оны қабылдады. Сосын ол, моголдар Йанги деп атайтын, Таразға бет алды. Өзінің алдында ол әмірлерінің бірін жіберді, Катта бек оған Сайрамды тапсырды және [Ташкентке] бару үшін ынталандырып, Қасым ханға қызметке барды.*

*Қасым хан үлкен әскермен Ташкентке аттанды. Суйунджик хан Ташкенттің қамалында бекіді. Қасым хан келіп, қамал түбінде түнді өткізіп, Ташкент маңын тонап және таба алғанның барлығын өзімен бірге алып кетті*¹².

Біз білетіндей, осы кездесуден кейін, Қасым хан өзінің ұлы Әбілхайырды парсы шахынан кек алу үшін Шибандықтарға көмектесуге жіберді. Алайда, хижраның 919 жылы Әбілхайыр қызылбашылармен шайқаста қаза болды¹³. Бұл, бірінші жағынан, Әбілхайырдың өзіне тым сенімділігінен болды. *«Убейдулла-хан Әбілхайырға жалынды: «Маған әскердің соңында қалуға рұқсат беріңізіші. Егер ших-оглы басқыншылық жасаса, онда мен саған көмекке келемін». Әбілхайыр-хан күліп, айтты: «Сіз қорқасыз, бірақ сіздікі дұрыс. Мен өзім шайқас алаңына шыққым келеді және оны [шахты] ұстап алғым келеді»*¹⁴. Екінші жағынан, Әбілхайырдың осыншалықты өркөкіректігін көрген Шибандықтар, өз ойынын бастады. Шайқаста Әбілхайыр өлімінен кейін, «Дашта әскері жеңілді және олар өз шатырларын, заттарын, мүлкін, барабандарын және барлық дүниесін қалдырып, Джейхун өзені арқылы өтіп, қаша бастады. Әлі [жауынгерлер] өзеннен толық өтпесе де, [Убайдулла-ханның адамдары] парлап соза берді де және 30 мың Дашты өзбектері өзеннің екінші жағасында қалып қойды», шайқастан кейін *««[Убейдулла-хан, Мұхаммед Темір-сұлтан және Жәнібек-сұлтан өзара ақылдасып, Исмаил Ходжа Абдурахим Накибенді шахқа бітістіруші ретінде жіберуді шешті. Ходжаны көптеген сыйлықпен Амударья арқылы өткізді. Исмаил I Ходжа Абдурахимді қабылдады. Шах Шейбандықтардан өмірінің соңына дейін олардың жаугершіл ниетпен Амударьяны кесіп өтпейтіні туралы антын қабылдады»*¹⁵. А.Исин Қасым-ханның қоластындағы халық санының даму динамикасын қарастырып шықты.

1509/10 жыл – 200 мың.

1509-1511 жылдар – 200 мыңнан 300 мыңға дейін

1515/16 жыл – 1 миллион¹⁶.

Осыдан кейін, А.Исин Батыстағы территорияның ұлғайғаны және Қасымның ұлыс адамдары санының ұлғайғаны туралы пікірге тоқталады¹⁷. Бұл жерде Алам арайи Шах Исмаил мәліметтерін келтіруге болады, ол бойынша, Қасым-ханның 1513 жылы 700 мың жауынгері болған¹⁸. Қоластындағы халық санының 1509 жылғы 200 мыңнан 1513 жылы 700 мыңға көбеюі Бұрындықтың кетуімен байланысты (оның барлық қоластындағылары хан сайланған Қасымға кетті) және шығыс Дешті-Қыпшақ даласында қандай да бір маңызды саяси бәсекенің болмауымен түсіндіріледі (Сібір хандығында хандар болған жоқ, Үлкен Орда күйреді). Ал 700 мыңнан 1 миллион адамға жету ноғай иеліктері бөлігінің қосылуымен байланысты. Маңғыттар Қазақ әскерінің бөлігі ретінде айтыла бастайды. Бұл кезде Ямгурчидің ұлдары Агиш пен Алач Қазақ хандығына қосылып, «қазақ князьдері» болған көрінеді. Қазақ хандығының халқы санына олардың қосқан үлесі шамамен 300 мың адам (700 мыңнан 1 миллион адамға жету ноғай

иеліктері бөлігінің қосылуымен байланысты). Сондай-ақ, Мұхаммед Хайдар Дулатидің Қасым-хан мен Саид-ханның кездесуі туралы мәліметі де тартымды: «Қасым-ханның Суйунджик ханға Ташкентке басып кіргені туралы соңынан хабар келді. [Са'ид] хан Ташкентке асығыс бет алды. Ол Ферғана және Ташкент вилаеттері арасында орналасқан Кандарлик шатқалына жеткенде, Қасым-ханның оралғаны туралы хабар жетті. Хан Ахсиге қайта оралды да және Ферғана вилаетіндегі қамалдарды бекітіп, қайтадан Ташкентке қарсы көтеру үмітімен қазақтарға бет алды. Ал бұл кезде Қасым-ханның жасы алпыстан асып, жетпіске таяған, ал [Са'ид] хан әлі жас, жасы отызға таяу еді. Қасым –хан өзінің ұлғайған жасына байланысты ханды қарсы ала алмайтынына кешірім сұрап, Жошы тұқымынан отыз-қырық сұлтанына, кейбіреулерінің жасы елу-алпыстағы Джаниш ханға, Таниш ханға, Мумаш ханға, Джан Хайдар сұлтанға, Карши сұлтанға және басқаларына ханға тізе бүгіп, қарсы алуға бұйрық берді. Жаздың соңы болатын. Қазақтар Қасым ханның бұйрығымен қыстауға бет алды. Қасым хан: «Шайбанға қазір қарсы шығу өте қиын. Қазірдің өзінде адамдар қыс туралы ойлануы керек. Бұл кезде әскер жиналмайды», - деді. Сөйтіп ол сыпайы түрде жорықтан бас тартты. Алайда, Қасым хан ханды үлкен сый құрметпен шығарып салды да, ал өзі туған жеріне келіп жетті. Хан одан өте риза болып келді де, Андижанға кетті. Тир (маусы-шілде) айы болатын. Сарай маңындағы ғалымдардың бірі бұл оқиғаға мына сөздермен хронограмма жазды: “Ашти-йн казах” (“қазақтармен бейбітшілік”) — 919 (1513 — 1514) жыл»¹⁹.

Бұл мәлімдеме Қасым ханның және Шибандықтардың 1513 жылы одактасуы моғол ханына мәлім болмағанын куәландырады. Әбілхайырдың қызылбашыларға қарсы жорығы 1513 жылдың бірінші жартысында басталды (жаздың соңында ол хан ордасында жоқ, оның үстіне ол осы жылы қаза болды). Қасым ханның сыпайылықпен бас тартуы Шибандықтармен одактасуына байланысты.

4. Қасым хан өлімінен кейін, Занко Зудова грамотасына сай, екі сұлтан хан тағы үшін күресті. Н.А.Атыгаев атап өткендей, бұл қақтығыста Қасым ханның ұлы Мамаш жеңіске жетті²⁰. Мамаш хижраның 928 жылы (01.12.1521-19.11.1522) қаза болды. В.В.Трепавлов литва метрикасы мәліметі бойынша, Бұйдаш Касимович патша туралы атап өтеді және екі нұсқаға жол беріп: Қасым ханның Бұйдаш есімді ұлының бар болуы (Қасымның немерелес інісі Адиктің ұлы Бұйдаш болуымен қатар), немесе Адиктің ұлы Касимович деп аталуы мәліметтерді жеткізу барысындағы қате. В.В.Трепавловтың өзі екінші нұсқаны қолдайды²¹. Біздің пікірімізше, Бұйдаштың бірінші қысқа мерзімді билеуі Мамаштың билігімен қатар жүрді және ол хан тағы үшін күрескен «екінші сұлтан» болды. Оның әскерінің негізін құраған Ноғай Ордасының бұрынғы элитасы, көп ұзамай өзін құлатқан Ямгурчидің ұлдары Алач пен Агиш. Шамамен 1522 жылы Бұйдаш өз тағынан айрылды.

5. Мамаштан кейін, деректерге сай, Тахир хан болды. Мәлім болғандай, оның ұлының есімі Суламиш, оның үстіне Суламиш хан эпитетімен аталған²². Ол әкесімен қатар кіші билеуші болып саналған шығар. Тахир халық арасындағы өзінің барлық қолдауынан айрылды. Қазақ хандығы халқының саны 1 миллионнан 400 мыңға дейін азайды. Бірінші жағынан, бұл Алач пен Агиш бастаған маңғыттардың кетуімен байланысты (шамамен 300 мың адам). Сондай-ақ, қазақтар бөлігінің «қатыгез» Тахир-ханнан кетуімен байланысты. Айталық, 1535 жылы 300 мың қазақтың басында Ходжа Мұхаммедтің өзінің 15 ұлымен ноғай билеушісі Сейдякте (Шейдяк,саид-Ахмед) өмір сүргені туралы тіркелген факті бар²³. Сөйтіп, Қасым ханның бұрынғы 600 мың қоластындағылар (300 мың қазақтар және 300 мың ноғайлар) Тахир-хан билігінен кетіп, Ноғай ордасына барып бағынды. Сондай-ақ, Тахирдің Ташкент билеушісі Келді Мұхаммедпен (1525-1532/33 жылдары биледі) соғысып, Түркістан түбінде одан жеңілгенін де атап өту керек. Сонымен қатар оның әскерінің басым бөлігі қырғыздардан құралды²⁴.

6. Тахирден кейін, Мұхаммед Хайдар Дулатиге сай, Бұйдаш биледі. Н.А.Атыгаев бұл мәліметтерге күмәнданып, Тахирден кейін Бұйдаштың 1537 жылы қаза болған інісі Бауш билеген деп есептейді²⁵. Бірақ, бұл жерде қарсы болу керек. Бауш бір рет Қадырәли Жалаириде Бұйдаштың ағасы ретінде, хан лауызымынсыз айтылған²⁶. Мұхаммед Хайдар Дулатиде Тахир-ханнан кейін, Бұйдаш қазақ ханы ретінде айтылған (бес көшірменің 2 көшірмесінде солай жазылған, басқа нұсқаларында Буйлаш, Бутлаш, Бирилаш есімдері жазылған²⁷) және Булаш (екі көшірмесінде — Буйлаш, біреуінде — Булаш)²⁸. Көріп отырғанымыздай, бұл есімді (Бұйдашты) Баушпен шатастыру қиын. Біз білетіндей, Бұйдаш Абд ар-Рашид-ханның қарындасы Махим-ханымға үйленген болатын²⁹. Одан басқа, сондай-ақ, оның Абд ар-Рашид-ханның қызына да үйленгені туралы да факті бар:

«Өзінің қарындасы Бади ал-Джамал ханымды ол Бұйдаш сұлтан б. Адик сұлтан өзбек-қазаққа әйелдікке берді. Шайбанның өзбектері бірігіп, өзбек-қазақтарды талқандағанда, Бұйдаш күйеу баласы ретінде Рашид сұлтанға үмітпен кірді. Ал ол егер Бади ал-Джамал ханымға ажырасуға рұқсат бермесе, өліммен сескендірді. Бұл некеге мейлінше лайық осындай асыл патшадан ол [Бадиал-Джамал-ханымды] тартып алды да, Мухаммадиді берді»³⁰.

Бұл жерде Бұйдаш-сұлтан туралы оқылғанмен Т.И.Султанов келіспейді. Ол Тарихи Рашидидің (Ленинградтық тізімдерін В648, С395, С394, D71) 4 қолжазбасын салыстырып, үш тізімде Бауш есімі, ал төртінші есім- араб графикасында Баушпен оңай шатастыруға болатын Бадш екені туралы қорытындыға келді. Сондай-ақ, есім Бауш ретінде аударылған Д.Росстың аудармасына апелляция жасай отыра, Т.И.Султанов Бади ал-Джамал күйеуінің есімі Бауш болуы толығымен мүмкін екенін көрсетті³¹. Алайда, сонымен қатар Т.И.Султанов Тахирдің мирасқоры Бұйдаш-хан ретінде есімнің оқылуына күмәнданбайды. Одан басқа, Бауш Тарихи Рашидиде хан жалғауынсыз сұлтан лауазымымен, ал Бұйдаш болса, хан

лауазымымен аталғанын атап кеткен жөн. Сонымен, Тахирден кейін Бұйдаш болғаны, ал Абд ар-Рашидтің күйеу баласы (оның қызының күйеуі) болған Бауш туралы Т.И.Султановтың пікірімен келісуге (және Н.А.Атыгаевтің түсініктемесімен келіспеуге) болады. Сондай-ақ, Бұйдаш Абд ар-Рашидтің күйеу баласы болды, бірақ ол оның қарындасы Махим-ханымға үйленген.

Одан басқа, 1521-1522 жылдары қысқа мерзім билеп және ноғайлардың қолдауымен жалпықазақ тағы үшін Мамашпен күрескен, Бұйдаштың мейлінше ерте саяси қызметі туралы Литва метрикасының үзіндісі куәландырады. Ал Бауш болса, сол кездің белсенді саяси және әскери қайраткері ретінде айтылмайды (Қадырәли Жалаириде және Мұхаммед Хайдар Дулатиде екі рет қысқаша айтылған). Бауштың 1537 жылы Синташ шайқасында қаза болуы екіталай, Н.А.Атыгаев айтқандай. Мұндай болжамның пайдасына бір де бір дәлел жоқ. Сондай-ақ, Қазақ хандығын шынайы билеген басқа Шыңғыс тұқымымен салыстырғанда, Бауш бір де бір шығармада хан эпитетімен аталмаған. Біз білетіндей, Бұйдаш 1559-1560 жылдары Науруз-ахмедтің ұлы Дервиш-ханмен болған шайқаста қаза болды.

Мұхаммед Хайдар Дулатидің мәлімдемесі өте тартымды болып табылады:

*Отызыншы (1524) жылы қазақтарда мың мың (миллион) адам болды, ал қырық төртінші (1537) адамдардың осы санынан жер бетінде із де қалған жоқ*³². Бұл мәлімдемені тура қабылдаудың қажеті жоқ. Қазақтар жер бетінен жоғалып кеткен жоқ, олар тек көптеген себептерге байланысты тәуелсіз мемлекет ретінде жойылды. Қазақ билеушілерінің бөлігі Ноғай билеушісінің бодандығын қабылдады (Ходжа-Мұхаммед пен оның 300 мың қазағы 1535 жылы Ноғай Ордасының боданы болды). Басқа бөлігі Моғол және Шибандық билеушілеріне тәуелді болған көрінеді. 1530 жылдан бастап қазақ хандары билігінің хронологиясы шынайы мәлім емес.

Түрлі деректерде әртүрлі қазақ хандары айтылған: Дафтари Чингизнамеде үш қазақ билеушісінің саймандары жазылған: Қасым- ханның, Эркельді-сұлтанның және Аваз-ханның³³. Әрине, бұл шығармадағы Касим-хан бұл Қасым хан (1513-1521). Эркельді-сұлтанды Ташкенттің Шибандық билеушісі Кельді Мухаммедпен³⁴ (Эр – бұл «ержүрек» эпитеті), немесе кейінірек өмір сүрген шыңғыс тұқымынынан Кельді-Мұхаммедпен теңдестіруге болады³⁵. Авазды қандай да бір қазақ ханымен теңдестіруге қиын. Қадырәли Жалаири аталған хандардан басқа, оларға (шыңғыс тұқымынан хан эпитетімен) Өсек-хан, Жәдік-хан, Қожаш-хан, Тоғым-хан, өзбектер арасында Ахмат-хан ретінде мәлім Ахмед-хан (Бұрындары оның есімі Өзбек немесе Ахмат-хан деп атаған) сияқтыларды қосады.

Мұхаммед Хайдар Дулати мәліметіне қарай, Өсек пен Жәдік Қасым-хан тұсында 1513 жылы (кіші хан болмаған) хан болмаған.

Ноғайлармен соғысып, шайқаста қаза болған қазақ хандары мен сұлтандарын төменде біз атап өтеміз.

1.Есімдері хан эпитетімен айтылған Өсек-хан және Қожаш-хан [8, 160].

2. 1535 жылы Қазақ ханы Ходжа Мұхаммед 15 ұлымен және 300 мың қазақпен Шейдякте өмір сүрген. А.Исин оны Бұрындық-ханның ағасы Ходжа-Мұхаммедпен теңдестірді³⁶. Біз бұл тұжырыммен келіспейміз. Біздің пікірімізше, бұл Ходжа – Мұхаммед Әдіктің ұлы Қожаш-ханмен теңдестірілуі мүмкін³⁷. Қысқартылған есімдер қазақтар арасында сирек емес. Осылай Иш-Мұхаммед Ишим, яғни Есім (Шығайдың ұлы), Шайх-Мұхаммед – Шайхим (Шығайдың ұлы), Дин-Мұхаммед – Тыным (Хак-Назардың ұлы) болған. Қожаш, біздің пікірімізше, бұл толық Ходжа-Мұхаммед есімінің қысқартылған түрі³⁸.

3. Өсек-ханның ұлы Болат-сұлтан ноғай шайқасында (соғыста) қаза болды³⁹. Біздің пікірімізше, бұл Болатты 1537 жылы ноғайлықтар хан сайлағысы келген Хан-Болатпен (Шейдяктің балдызы) теңдестіруге болады. Бәлкім, Болат не өте қысқа мерзім биледі, немесе ноғайлықтардың өзара қақтығысында (ноғай соғысы (шайқас)) қаза болып, хан тағына отырған жоқ. Осындай өзара қақтығыста Шейдяктің өзі құлатылып, ол бек атағынан айрылып, не Ургенчке, не Бұхараға тап болған⁴⁰. Бәлкім, өзінің балдызы Болатты таққа отырғызу Шейдякті бек лауазымынан айрылуға әкелген көрінеді. Біз бұл жерде аталған Хан-Болатты Хак-Назармен теңдестірген В.В.Трепавловтың пікірімен келіспейміз⁴¹. А.Ахметов аталған Болатты деректерден мәлім Өсектің басқа ұлы (Болекей-Куянмен)⁴² теңдестіреді.

4. Ахмед (Ахмат-хан) Шейдяк бекпен соғыста Орақ қолынан қаза болды⁴³. Бұл жерде оның өлімінің тіркелген уақыты, егер Шейдяк әлі бек және Орақ оның қоластында болса, онда 1540 жылдардан кеш емес екенін атап өту қажет. Аталған Ахмат-ханды өзінің әкесі Хак-Назар сияқты бүгінгі Башкирия территориясын билеген Хак-Назардың ұлы Ахмед-Гиреймен теңдестіруге болады⁴⁴. Сондай-ақ, Хак-Назар-ханның қарындасы ноғайлық Шейх - Мамайда күйеуде болғаны мәлім. Ахматты Ахмат-Гиреймен теңдестіру пайдасына келесі дәлелдер бар. Мәлім болғандай, Хак-Назар Алчагур-мырзаны (деректе Алтакар) өлтірді. Сонымен қатар, ол кезеңде екі Алчагир болғанын атап кеткен жөн: біріншісі, Едігенің ұрпағы, екіншісі Сібір ханы Ибактың ағасы⁴⁵. Тархшылар екі Алчагирді шатастыруы мүмкін. Мысалы, Астраханға «Ноғай ханы Алсагирдің» салық салғаны туралы мәлімдемесі⁴⁶, бұл Ибактың ағасына қатысты болуы керек, себебі Едігенің ұрпағы ретінде Алчагир мырзаның хан лауазымына құқығы болған жоқ. Манғыт Алчагирдің ұлы Орақ кейін Ахмат-ханды өлтірді. Орақ бұл өліммен әкесін өлтіргеннің ұлын өлтіріп, қанды кек алу арқылы әкесінің кегін қайтаруы толығымен мүмкін. Мұндай құбылыстар сирек болған жоқ. Шибандықтар да Қазақ Шыңғыс тұқымынан осылай кегін алды. Айталық, Шибандық Хамза ағасы Жаныш –сұлтан үшін Жаныш-сұлтанның ұлы Ахмадты өлтіріп, кегін алды⁴⁷. В.В.Трепавлов башқырлық Ахмет-Гирейді Кучумның ағасымен теңдестіргенін атап кету керек⁴⁸, бірақ, біздің пікірімізше, бұл көзқарастың негізі осал.

5. Жәдік-хан бір ұлымен бірге Шағым-мырзамен шайқасып, Жыланды (Иланды) жерінде қаза болды⁴⁹. Егер жалпы қалыптасқан Шағым=Шейх-

Мұхаммедті (Мұсаның ұлы) теңдестірсек, онда Жәдік 1510 –шы жылдары немесе сәл ерте қайтыс болған болады. Егер Шаңым деп Шейдяктен кейін билеген Шейх-Мамайды түсініп болжасақ, онда Жәдік кейін 1520-1530 –шы жылдары қаза болған. Екінші көзқарастың пайдасына Шейх—Мұхаммедті білмеген, бірақ Шейх-Мамайды білген Қадырали Жалаири жанама куәландырады. Екінші жағдайда Жәдік Шейх-Мамайдың билікке келгеніне дейін (1541 жылға дейін) қаза болған. Қадырали Жалаири атап өткендей, Шейх-Мамай биледі, бірақ бек болған емес⁵⁰. Шейх-Мамайдың Шейдякпен соғысқанын, оның үстіне Шейх-Мамайдың балдызы (әйелінің інісі) Хак-Назар болғанын, ал Шейдяктің балдызы Хан-Болат (Өсектің ұлы Болат болса керек) болғанын атап өткен жөн. Сонымен, ноғайлардың Шейх-Мамай мен Шейдяктің өзара соғысына қазақ хандары мен Шыңғыс тұқымы қатысқанын болжай аламыз. Шейх-Мамай Хак-Назармен және Ахмед-Гиреймен бірігіп, Шейдяк пен Болатқа (Өсектің ұлы) қарсы соғысты. Оның үстіне, Ахмед-Гирей «Шейдякпен соғыста» Орақтың қолынан қаза болды, ал Болат та «ноғай соғысында» қаза болды.

Тоғымның қайтыс болу уақыты туралы мәселе өте тартымды. Т.И.Султанов оны 1537 жыл деп тіркейді. Н.А.Атыгаев 1551 жыл дейді. Бұл жерде Тоғым ұрпағы Тоғыз Сары (9 сары) деп аталғанын атап өткен жөн. Мұндай атаулар Қазақ руларында сирек емес. Айталық, (жалпы ортада бірден айрықшаланатын, түрлері қара торы (қара) болған, төрт ағалы-інілінің ұрпағы) Төртқара мәлім. Келесі, Керей руының тармағы Бесқара (бес ағалы-інілінің ұрпағы). Сондай-ақ, қарақалпақтық Бессары руы да мәлім (бес ағалы-інілінің ұрпағы). Бұдан шығатыны, Тоғымның 9 ұлы болғанын біз болжай аламыз. Джагатта шайқасында қаза болған 37 сұлтанның біреуі Тоғымның немерелес інісі (Башібек), ал қалғандары 36, біздің пікірімізше, Тоғымның 9 ұлынан тараған ұрпағы (сондай-ақ, ұлдары) болды. Ендеше, орташа әрбір ұлының 3 ұлы болды (9+9*3). Ендеше, Тоғым Джагатта түбіндегі шайқаста жас болған жоқ, ол өзінің ұрпағымен бірге ата ретінде қаза болды. Сондықтан, Тоғым өлімін 1537 жылмен белгілеу, (Тоғым өлімі туралы қандай да бір мерзімнің жоқтығын ескерсек) бізге тым ерте сияқты. Бәрінен де бұрын Тоғым 1550-1560-шы жылдары ұлғайған шағында қайтыс болған болар.

Өте таңқаларлық факті, ол Қадырали Жалаириде қазақтардың могол және өзбек хандарымен әскери қақтығыстары тіркелмеген, ал мәліметтердің басым бөлігі ноғай-қазақ соғыстарына және шайқастарына арналған. Бәлкім, оның арғы аталары ноғайларға бағынған қазақтардың арасында өмір сүрген болар. Оның арғы аталары нақты осы саяси оқиғаларға қатысқан, ал Моголистандағы оқиғалар және Шидандықтармен болған соғыс (Бұйдаштың және Адиктің барлық ұрпағының өлімінен басқасы) Қадырали Жалаири назарынан тыс қалған.

Басқа деректердің негізінде қазақ- могол соғыстарын қарастыруға болады.

О.Ф.Акимушкин могол-қазақ соғыстары туралы 6 деректің мәліметтерін қарастырып, «Абд ар – Рашид, өзінің бұрынғы достары қазақтарға қарсы дәстүрлі жауы өзбектермен одақтасып, сыртқы саяси курсын күрт өзгерткені туралы» қорытындыға келді⁵¹:

Төмендегі кестеде деректерден алынған негізгі оқиғаларды көрсетеміз.

	Фатх Намеи казак Зайн ад-Дин Васифи	Тарихи Хайдари Хайдар бен Али
Бірінші оқиға.	Абд ар-Рашид пен Убайдаллах хан арасында одақ құрылды (1533-1539 жылдары биледі) Ақ-Боугз шатқалында биледі	Ақ-Боғыз шатқалында Будақ-хан мен Абд ар-Рашид-хан арасында келесімшарт жасалды. Будақ-хан Абд ар-Рашид-ханның қарындасына үйленді
Екінші оқиға	Хижраның 944 жылы (1537 жыл) Убайдаллах Казықұрт тауының етегінде қазаққа қарсы әскер жинап, оған Абд ар-Рашид қазаққа қарсы күшті біріктіру туралы ұсыныс жасады.	Хижраның 951 жылы (наурыз 1544 - наурыз 1545 жж.) Будақ пен Абд ар-Рашид Иссык-Көлде кездесіп, бірігіп қазақты талқандады ⁵² [3, 220-221].
Үшінші оқиға	4 шілдеде Убайдаллах жорыққа шықты, 1537 жылы 26 шілдеде (17 сафара) екі әскер де Санташ төңірегінде кездесіп, 1537 жылы 27 шілдеде шайқаста қазақтар олардан талқандалды ⁵³ .	Хижраның 953 году жылы (1546-1547 жылдар) Абд ар-Рашид Будақ-хан туралы жалған ақпаратқа байланысты Андижанға барып, және оны талқандады (аударманың жоқтығынан, не Будақтың талқандалғаны, не Андижан қаласының талқандалғаны белгісіз).

Бұл жерде, О.Ф.Акимушкиннің есебінше, екі шығарма да бір оқиғаны сипаттағанын атап кету керек, алайда, бұл мәні бойынша ұқсас, екі түрлі оқиға екені туралы ойлауға түрлі детальдердің өзгешелігі (мерзімі және әртүрлі хан есімдері) негіз бола алады. Сондай-ақ, О.Ф.Акимушкиннің пікірінше, аталған Будақ-хан бұл хижраның 959-963 жылдары (1551/52-1555/56) билеген белгілі Шибандық Барақ хан (Науруз-Ахмед)⁵⁴ екенін атап кеткен жөн. Оның пікірін Т.И.Султанов та қолдайды⁵⁵. Бұл жерде, Будақ пен Барақ есімдерін теңдестіру өте даулы екенін айтып кеткен жөн. Біздің пікірімізше, Будақ-ханды қазақтың Бұйдаш-ханымен теңдестіруге болады.

Бұл есім Будақ есіміне мейлінше ұқсас. Одан басқа, Абд ар-Рашидтің 4 қарындасы болған, оның біреуі де, Мухаммед Хайдар Дулати бойынша, Барақта күйеуде болмағанын біз білеміз. Керісінше, Махим-сұлтанның Бұйдашта күйеуде болғаны айтылған⁵⁶. Егер Абд-ар-Рашидтің өзі Бұйдаштың туған қарындасы (Чучук-ханымға) үйленгенін⁵⁷, ал Бұйдаштың ағасы Бауш (және Абд ар-Рашидтің балдызы) Абд ар – Рашидтің қызына үйленген ескерсек, онда мұндай неке және одақ бізді таңқалдырмауы тиіс. Жалғыз жанама қарсы дәлел, ол жорық қазақтарға қарсы болды деген дәйексөз. Бірақ, бұл жерде Абд ар – Рашид-ханның Бұйдашты басқа қазақ хандарына қарсы күресте қолдағаны туралы айтуға болады. Бәлкім, 1537 жылы Абд ар-Рашид пен Убайдаллахтың біріккен әскері Бұйдашты талқандап, тек осыдан кейін ғана Бұйдаш Абд ар-Рашидпен одақтасқан болуы керек.

Абд ал Латиф-сұлтанның өлімі туралы айтқанда, болған оқиғаға қатысты түрлі нұсқадағы 4 дерек болғанын айту қажет.

	Тазкирейи Хваджа Мұхаммад Шариф	Бахр ал Асрар	Шах-Махмұд Чурастың хроникасы	Аноним
Жорыққа дайындық		Өзбектерсіз шайқасқа шапшаң кірісу	Өзбектердің көмегінсіз жорық	Жорыққа бес ай дайындық, Науруз-Ахмад-ханмен одақ (Абд ар-Рашид одан көмек сұрады)
Абд ар-Рашид-ханның бәсекелесі	Қазақ ханы	Бұйдаш-хан	Хак-Назар	Хак-Назар
Шайқас орны	Иссык-көл	Иссык-Көл маңы	Эмиль	Артыш (Ертіс)
Шайқастың салдары		Бұйдаш-хан қашты, 9 ту ұсталды	Хак-Назар және қазақ ханзадалары талқандалды қырғыз әмірлері тұтқынға алынды. 7 ту ұсталды	Хак-Назар және оның алты ханзадасы өлтірілді

Бұл жерде көріп отырғанымыздай, жорық детальдері ерекшеленеді. Біздің пікірімізше, бұл жерде бұл 4 куәлік бір оқиғаға қатысты деп О.Ф.Акимушкин жаңылысады. Біздің пікірімізше, бұл жерде екі жорықтың мәліметтері араласқан: Бұйдаш құтқарылған, Иссык-көлге Бұйдаш-ханға қарсы шапшаң жорық. Және біріккен қазақ-қырғыз әскеріне қарсы (Хак-Назар, біздің пікірімізше, бұл әскерді басқарған жоқ) Шығыс Қазақстанда Ертіс пен Эмиль өзендеріне жақсы жоспарланған жорық. Екі жорық та Абд ал-Латиф өлімінен кейін болып өткен. Біріншісі, сүйікті ұлының өлімі үшін барлық қазақтарды жазалағысы келген Абд ар-Рашидтің эмоциялық күйінен жүзеге асты. Абд ал Латиф өліміне еш қатысы болмаған және оның туған немерелес ағасы Бұйдаш-хан (оның апасы Абд ал –Латифтің анасы болатын) бірінші құрбан болды. Екінші жорық жоспарға сай, басқа қазақ ханына қарсы жүзеге асырылды. Бұл екі жорық та бір жылы болған көрінеді.

Абд ал-Латифпен соғысқан хан және шайқаста ол қайтыс болған шынында Хак-Назар болуы мүмкін. Алайда, Хак-Назардың өзі 1550-ші жылдары өлтірілуі мүмкін емес. Ертістегі және Эимльдегі бұл шайқас Абд ар-Рашидтің басқа қазақ хандарымен шайқасы, нақтырақ айтсақ, Тоғыммен. Осы шайқастың нәтижесінде Тоғым және оның барлық ұрпағы қаза болады, ал Чагат жері Ертіс пен Эмиль өзендері ауданында орналасты. Біз білетіндей, Ертіс пен Эмиль Могол хандарының шекарасы болды⁵⁸. Сонымен қатар, Чагатты Чагатау ретінде түсінген жөн. Яғни, Тоғым Шағатай ұлысының шекарасында қаза болды.

Мақаланы қорытындылай келе, Қазақ хандары билігі хронологиясына өзіміздің нұсқамызды ұсынғымыз келеді.

1. Керей (1470- 1482 жылдан кейін).
2. Бұрындық (1482 жылдан кейін -1513ж.), Керейдің ұлы.
3. Қасым (1513-1521), Жәнібектің ұлы.
4. Мамаш (1521-1522), Қасымның ұлы.
5. Бұйдаш (1521-1522) (1530-шы—1559/60), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы.
6. Тахир (1522-1530-шы), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы.

1530-шы жылдардан бастап қазақтардың бір бөлігі Ноғай ордасына бағынды, бір бөлігі Могол хандарымен одақтасты.

Қазақ хандары (Ноғай Ордасының одақтастары және (немесе) вассалы).

7.1. Ходжа Мұхаммед (Кожаш-хан) (1535), Жәнібектің ұлы Адиктің ұлы. Шейдяктің қойған адамы.

7.2. Болат (1537), Жәнібектің ұлы, Өсектің ұлы, Шейдяктің қойған адамы.

7.3. Хак-Назар (1530-40-шы), Қасым-ханның ұлы, Шейх-Мамайдың қойған адамы.

7.4. Ахмед-Гирей (1530-40-шы), Хак-Назар-ханның ұлы, Шейх-Мамайдың қойған адамы.

Ноғай Ордасы әлсірегеннен кейін Қазақ хандары.

8. Хак-Назар (1551/52-1580/81).
9. Тоғым (?-кезең 1552 жылдан бастап 1556 жылға дейін).

-
- ¹ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 135-136
  - ² Там же, С. 183-184
  - ³ Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 44.
  - ⁴ Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. – Алматы, 2004. – С. 62.
  - ⁵ Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI века в литовской метрике // Отан тарихы. – 2013. – № 3 (63). – Алматы. – С. 55
  - ⁶ Атыгаев Н.А. Хронология правления казахских ханов (15-середины XVI века)//Тюркологический сборник 2006. – Москва, 2007. – С.50. Атыгаев Н.А. Казахские ханы XV-середины XVI веков хронология правления // Отан тарихы. – 2012. № 3 (59). – Алматы. – С. 24.
  - ⁷ История Казахстана в персидских источниках. Том 2. (Маджма ал-ансаб вал-ашджар). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 262.
  - ⁸ Атыгаев Н.А. Казахские ханы XV-середины XVI веков хронология правления// Отан тарихы. – 2012. – № 3 (59). – Алматы. – С. 25.
  - ⁹ Сабитов Ж.М. О хронологии событий в восточном Дашт-и Кыпчаке в 60-90-ые годы XV века// История, Экономика и Культура Средневековых Тюрко-Татарских государств Западной Сибири. Материалы Международной Конференции (Курган, 21-22 апреля 2011 г.). – Курган, 2011. – С. 61.
  - ¹⁰ Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Сведения «Алам-ара-йи шах Исмаил» о казахах и казахском ханстве XVI века // Материалы Международной научно-практической конференции «История Казахстана: Инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания». – Алматы, 2013. – С. 279.
  - ¹¹ Там же, С. 352.
  - ¹² Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). – Ташкент: Фан, 1996. – С. 349-350.
  - ¹³ Туркменистан и туркмены в конце XV – первой половине XVI в. По данным «Алам ара-и Сефеви» (пер. О. Экаева). – Ашхабад: Ылым, 1981. – С. 117.
  - ¹⁴ Там же, С. 119.
  - ¹⁵ Там же, С. 121-122.
  - ¹⁶ Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. – С. 58.
  - ¹⁷ Там же, С. 59.
  - ¹⁸ Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Сведения «Алам-ара-йи шах Исмаил» о казахах и казахском ханстве XVI века // Материалы Международной научно-практической конференции «История Казахстана: Инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания». – С. 280.
  - ¹⁹ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). – С. 351-352.
  - ²⁰ Атыгаев Н.А. Казахские ханы XV – середины XVI веков хронология правления. – С. 26.
  - ²¹ Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI века в литовской. – С. 56.

- ²² История Казахстана в персидских источниках. Том 2. (Маджма ал-ансаб вал-ашджар). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 275.
- ²³ Трепавлов В.В. Орда самовольная. Кочевая империя ногаев XV-XVI веков. М.: Квадрига, 2013. – С. 58.
- ²⁴ Семенов А.А. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр // Труды академии наук Таджикской ССР. – Т. XII. – Сталинабад, 1953. – С. 147-148.
- ²⁵ Атыгаев Н.А. О преемнике Тахир-хана // Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых. – Вып. III. – Алматы, 2002.
- ²⁶ Жалайыр Қадырғали би. Жамиғ Ат-Тауарих. // Қазақстан тарихы туралы Түркі деректемелері. 5-ші т.: XV-XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С. 160.
- ²⁷ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). – С. 106.
- ²⁸ Там же, С. 349.
- ²⁹ Там же, С. 199
- ³⁰ Там же, С. 567.
- ³¹ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – С. 152.
- ³² Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). – С. 348.
- ³³ Мустакимов И.А. Об одном списке Дафтар-и Чингиз-наме // Средневековые Тюрко-татарские государства. Выпуск 1. – Казань, 2009. – С. 127.
- ³⁴ Абусеитова, М.Х., Баранова, Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII веках. – С. 80.
- ³⁵ Там же, С. 197.; Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. «Казахстан: летопись трех тысячелетий». – Алматы: Рауан, 1992. – С. 300.
- ³⁶ История Казахстана в русских источниках. Том 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 452.
- ³⁷ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – С. 152.
- ³⁸ Сабитов Ж.М. Генеалогия торе. – Астана, 2008. – С. 92.
- ³⁹ Жалайыр Қадырғали би. Жамиғ Ат-Тауарих. – С. 167.
- ⁴⁰ Трепавлов В.В. Орда самовольная. Кочевая империя ногаев XV-XVI веков. – С. 63.
- ⁴¹ Трепавлов В.В. Орда самовольная. Кочевая империя ногаев XV-XVI веков. – С. 59.
- ⁴² Ауызша консультация
- ⁴³ Жалайыр Қадырғали би. Жамиғ Ат-Тауарих. – С. 168.
- ⁴⁴ Рычков П.И. История Оренбургская. – Уфа, 2001. – С. 182.
- ⁴⁵ История Казахстана в персидских источниках. Том 4. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С. 431.
- ⁴⁶ Зайцев И.В. Астраханское ханство. – Москва: Восточная Литература, 2006. – С. 129.
- ⁴⁷ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – С. 154.
- ⁴⁸ Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. Казань, 2011. – С. 114-115.
- ⁴⁹ Жалайыр Қадырғали би. Жамиғ Ат-Тауарих. – Б.168.
- ⁵⁰ Там же, Б.165.
- ⁵¹ Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. – СПб.: Наука, 2004. – С. 216.
- ⁵² Там же, С. 220-221.
- ⁵³ Там же, С. 218-219.
- ⁵⁴ Там же, С. 220.

⁵⁵ Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – С. 285.

⁵⁶ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди (перевод А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой). – С. 199.

⁵⁷ Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимушкина. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2010. – С. 139.

⁵⁸ Там же, С.242.

* * *

Ярослав Пилипчук

Кандидат исторических наук

КОГДА, КАК И ГДЕ КАЛМЫКИ ПОЯВИЛИСЬ В ЕВРОПЕ?

В истории Евразийской степи переселение калмыков в Европу было последним большим переселением с востока на запад. Этот вопрос в отличие от переселений более ранних кочевников не так интересовал исследователей. Причиной этого является то, что сведения о миграциях калмыков главным образом сохранялись в русских архивах, хронисты и мемуаристы сообщали об калмыках фрагментарные и отрывочные данные. Особенно необходимо отметить монографию В. Тепкеева, которая была написана на материалах русских архивных источников и фактически описывала период от появления калмыков в западно-евразийских степях до правления Аюки-хана. Там проанализированы не только взаимоотношения с Россией, но и с Крымским ханством, Ногайской Ордой, башкирами, среднеазиатскими ханствами. Диссертация А. Цюрюмова посвящена пребыванию калмыков в составе России. В. Бембеев дает обширный обзор взаимоотношений ойратов с русскими. М. Ходарковский предложил краткий обзор взаимоотношений русских с их степными соседями. В. Колесник предложил разбор миграций калмыков из Внутренней Азии в Восточную Европу и обратно. Историк в центре исследования ставит собственно калмыкскую историю. Обзоры калмыцкой истории составленные Н. Бичуриным и А. Кадырбаевым коротки и не играют в историографии значительной роли¹.

Главным источником по истории калмыков являются материалы русского Посольского приказа, которые использованы в нескольких научных работах. Данные по истории калмыков содержатся также в хронике Габана Шараба, "Истории калмыцких ханов" и Истории Зая-пандиты. При этом

первые две хроники составлены сравнительно поздно, и их авторы выражали позицию пророссийски настроенных калмыков. Они рассказывают о взаимоотношениях между отдельными тайшами и племенами калмыков, а также об отношениях калмыков с русскими, крымцами и ногайцами. Тюркские источники сообщают о вторжениях калмыков и их участии в делах Центральной Азии и Северного Кавказа. Наиболее детально об этом говорят Эвлия Челеби и Абу-л-Гази, которые были современниками калмыцких миграций².

В данном исследовании необходимо ответить на вопрос когда, как и где калмыки появились на территории Восточной Европы и какими были их взаимоотношения с тюркскими народами. Отношения с Московией, донскими казаками, Гетьманщиной в связи с этим представляются нам второстепенными. Важно реконструировать и ситуацию внутри калмыцкого общества, поскольку их появление в Восточной Европой было обусловлено перемещением на запад нескольких соперничающих групп, а не единой силы. Типологически калмыцкая экспансия похожа на переселения печенегов и кыпчаков, а не на завоевания тюркютов и монголов.

Интересно отметить, что этноним калмаки был известен в Дешт-и-Кыпчаке по источникам XV-XVI вв. Нужно также отметить, что эти калмаки не были ойратами-калмыками, а просто неисламским населением региона. Это могли быть монголоязычные племена, так и не ставшие мусульманами. Во многих европейских источниках упоминаются колмаки или калмаки, не имевшие реального отношения к историческим калмыкам. Сами калмыки никогда калмыками себя не называли, а их самоназвания были соответственно по племенам, из которых состояли. Собственно волжские калмыки, чтобы отличать себя от джунгар (с похожим племенным составом) называли себя олеты. В нескольких калмыцких летописях отмечен факт их откочевки от своих сородичей³.

Если же мы перейдем к описанию истории ойратов с тюркскими соседями, то они начинаются с середины XVI в. Уже в 50-х гг. XVI в. в российских архивах были сведения относительно столкновений ногайцев с калмыками (это общее обозначение для джунгар и калмыков). Необходимо отметить, что в 1578 г. дети Шейх-Мамаю поклялись противостоять калмыкам. Противостоять им собирался и тайбуга Ураз-Мухаммед. В 1582 г. Кучум бежал из своего ханства к калмыкам (ойратам), однако те его ограбили. В 1591 и 1598 гг. Кучум враждовал с ними. В 1596 г. калмыки сражались с Кучумом в районе озера Иссык-Куль. В 1598 г. калмыки прикочевали к Оби. Один из сыновей Кучума – Ишим бежал к ойратам и просил у них помощи против русских. Ишим женился на дочери Хо-Урлюка из торгоутов. Также он был женат на дочери Чокура из хошоутов⁴.

В 1607 г. ойраты на Эмбе встретились у улусными людьми Иштерека. В 1613 г. калмыки нанесли поражение Большой Ногайской Орде и их отряд в 4 тысячи человек разорил улус Кель-Мехмеда. Русский посол в Хиву был предупрежден о возможности нападения калмыков. Ногайский посол Кары-

Батыр сообщал, что, в конце концов, Иштереку вроде бы удалось разбить калмыков. В 1616 г. калмыки нанесли поражение Ишиму, но в 1617 г. поддержали его против русских. В 1615 г. калмыки напали на караваны бухарских купцов. В том же году казахский правитель города Сауран предлагал русским зачистить степи от калмыков. В 1617 г. бий Иштерек жаловался русским на опустошение его земель калмыками. В 1619 г. калмыки напали на ногайцев, живших на реках Большой Узень и Камыш-Самара. Это реки в Волго-Уральском междуречье. В 1620 г. калмыки появились на реках Орь и Эмба. Причиной появления ойратских племен в Дешт-и Кыпчак было давление, которое оказывали на них халха-монголы, а также вследствие поражения от казахов. Давление Алтан-ханов вынудило калмыков искать мира с русскими⁵.

Понятно, что для того, чтобы атаковать ногайцев, калмыкам нужен был плацдарм. Он находился в районе границы восточно-кыпчакских степей и сибирских лесостепей. Необходимо отметить особую заинтересованность калмыков в судьбе Кучумовичей. В 1604 г. войска Хо-Урлюка и Далай-батыра воевали около Тарского уезда. В сибирских документах упоминалось, что люди царевича Алея поддерживают контакты с калмыками через послов, дарят им подарки и сватаются с калмыками. В 1608 г. калмыки почитали Ишима, невзирая на его малочисленную свиту. После смерти Ишима калмыки поддерживали его сыновей Аблая, Тевку, Бугая и внуков Кучука, Кансувара, Дюдюбека, Чучелея. В 1607 г. Кучумовичи во главе отряда калмыков совершили набег на Тюменский уезд. Однако вследствие этих кампаний в плену у русских оказались Алей, Азим, Алтанай, Кансувар. Сибирские татары вместе с калмыками воевали против казахов и туркмен⁶.

Большинство данных о миграциях калмыков есть в актовых документах. Хроники и мемуары дают сравнительно мало информации. О переселении калмыков довольно подробно сказано в "Истории Калмыцких ханов". Указано, что в год Шорой Морин (1618 г.) Хо-Урлек послал разведчиков на Каспийское море, а потом во главе 50 тыс. кибиток торгутов, дербетов, хошутов в 1628 г. двинулся на запад, оставив родной нутук. Он подчинил Цзимбулук татар (джембойлук ногайцаев) на реке Эмбе, не доходя до реки Зай (Жайик, Урал). Перейдя Урал, он подчинил себе нагай, хатай-хабчик (китай-кыпчаков), чжитесен (ногайцев едисан) в году Темур Морин (1630 г.) и прибыл к Волге. Отмечалось, что он там не мог утвердиться потому, как кроме слабых татар там никого не было. Отмечалось, что Хо Орлек заняли земли от Урала до Волги, от Самар до Астрахани, хотя эта страна принадлежала Цаган-хану (Белый царь, эпитет для обозначения русского царя) однако калмыцкий правитель самовольно занял эту землю, не доводя это до ведома русского правителя, несмотря на союзные отношения. В 1640 г. Хо-Орлек ездил на курултай джунгарских правителей и после него напал на город Астрахань, но был разбит и убит русскими⁷.

В "Истории калмыцких ханов" указывалось, что сыновья Хо-Урлюка Йелден и Лоузан получили власть над татарами, после чего Шукур Дайчин

подчинил этих тайшей своей власти и вынудил их переселиться в Тибет, а также подчинил татар. Отмечалось, что Дайчин возгордился и напал на русских, однако высланное войско из Астрахани разбило его. В год Модон Хонин (1655 г.) он признал власть русских. В год Темур Укер (1661 г.) Дайчин со своим сыном Пунцуком двинулся с русскими против Крыма. Взятую в походе добычу калмыки отправили русским [История Калмыцких ханов 2003]. Габан Шараб сообщал, что в 1629 г. калмыки откочевали от дербетов. В 1630 г. Лоузан переправился через Урал и Волги, покори́л Мангатов, в то время ставка Хо-Орлека и Дайчина находилась на той стороне Урала. В 1632 г. ставка Дайчина находилась на Волге⁸.

Эвлия Челеби сообщал, что калмыков возглавляло двенадцать тайшей, каждый из которых владел 100 тыс. человек (что конечно существенное преувеличение). Сообщалось, что казаки и калмыки напали на крепость Феррах-кермен (Ор-Капы, Перекоп). Он отмечал, что когда калмыки преследовали ногайцев Арслан-бека, его укрыли у себя кабардинцы и отказались его выдавать. Они укрылись в горах и засеках, а небольшой отряд черкесов и ногайцев завел 100 тыс. калмыков в засаду. Из них 20 тыс. погибли, а 20 тыс. попали в плен. Тайша (Хо-Урлюк) был убит в столкновении, а ногайцы и черкесы гнали их до Астрахани. Потом приходил Мончак с 200 тыс. войском, но был разбит и ушел с 2 тыс. войском. Эвлия Челеби, путешествуя по Дагестану, около Терека опасался нападения со стороны калмыков⁹.

Эвлия Челеби, кроме чрезвычайного преувеличения количества погибших калмыков, был крайне предвзят по отношению к ним. При этом стоит отметить, что этноним «калмык» производный от тюркского «калмак» – пренебрежительного названия для ойратов. Святому Али были приписаны слова, что пусть жители Солхата и Рея опасаются сих узкоглазых людей. Отмечалось, что за двадцать лет до путешествия Эвлия Челеби в стране Хейхат еще не было калмыков, а жили 140 племен ногайцев. Сообщалось, что калмыки разбили храбрых ногайцев. Именно переводчик из ногайцев сделал возможным общение с Тайшей и Мончуком. Говорилось, что до визита к калмыкам османский посол был на Тереке и в Поволжье. Указывалось, что калмыки – язычники, которые поклоняются солнцу, огню, земле, луне, корове, а также верят в перевоплощение. Калмыки изображены как типичные кочевники. Отмечалось, что калмыки расселились в Большом и Малом Хейхате, переселившись с левого на правый берег Волги. Эвлия Челеби упоминал о таких правителях – Курасе, Чакару, Кобе, Дурумейте, Кёк-Дилине, Бакаре, Бике, Кудале, Улу-бане. Титул калмыцких вождей – «тайша», отмечалась их монголоидность¹⁰.

В. Трепавлов считает, что в 1616-1632 гг. кочевья торгутов находились в бассейне Тобола и Ишима. Уже в 1620 г. калмыки вышли к сибирским русским городам. Воеводы с сибирской линии в 1621 и 1622 гг. разузнавали о делах у новых соседей. В то время в 1621 г. калмыки выбили ногайцев из их родных кочевий. В 1622 г. они под предводительством Кучумовича Ишима

ворвались в район Сарайчика, а другие отряды появились под Уфой. В 1622-1623 гг. русские не имели возможность поддерживать контакты с казаками и узбеками. В 1623 г. калмыки, приходя в Уфу, высказывали пожелание прибыть в Москву, однако их не пропустили. С этого времени калмыки начали нападать на подвластных русским сибирских татар, аргументируя это тем, что сибирцы, как и казахи, их природные подданные. В 1624 или 1625 гг. Зорикту-тайша воевал против Каракел-Мамета и Каная. В 1624-1625 гг. калмыки напали на Ургенч, то есть на Хивинское ханство. Ногайцы отчаянно пробовали заключить антикалмыцкий союз с Московией и Бухарой. В 1627 г. калмыки Чокура воевали с казаками Есим-хана и бухарским ханом Турсуном. Калмыки были разбиты и казахи взяли большой полон. Турсун сделал попытку заключить сепаратный мир с калмыками, за что был казнен казахским ханом. Новый бухарский хан Имам-Кули двинулся на Ташкент и калмыки Мерген-Темене бежали. Осенью 1627 г. Чокур с большим войском атаковал казахов, но был разбит. Дайчин, до того кочевавший с Чокуром, под давлением своего отца Хо-Урлюка, откочевал от Чокура. Торгоуты дистанцировались от Чокура, которого еще раз разбили казахи, и тот был вынужден примириться со своим братом Байбагасом с которым ранее конфликтовал¹¹.

Еще Хо-Урлюк и Мончак поддерживали отношения и с Хивой. Абу-л-Гази, описывая борьбу за власть в Хиве, отмечал, что калмыки регулярно делают набеги на своих мусульманских соседей, в частности на поселение Хаюк, которое населяли туркмены. Сообщалось, что тысяча калмыков напала на хивинцев у города Кята. Они взяли добычу и пленных, однако узбеки настигли калмыков и вынудили их оставить и добычу и пленных. Сами калмыки понесли потери. Указывалось, что на десятый год правления Арабшаха пришла тысяча калмыков с той стороны Бакиргана. Они разорили поселения и увели в плен многих мусульман. Говорилось, что часто Исфендийар ссорился с калмыками, которые во время его правления завладели значительной частью хорезмийской земли. Впрочем, хивинские ханы не брезговали союзом с иноверцами. Абу-л-Гази посоветовал Шариф-Мухаммеду султану собирать войска под предлогом войны с калмыками, а на самом деле отправить свое войско на соединение с ними для войны с Исфендийар-ханом. Это предложение было отвергнуто, а калмыки все равно напали на узбеков, но не на Исфендийара, а на союзников Абу-л-Гази. Сам Абу-л-Гази бежал к Сефевидам, через некоторое время попытался вернуть престол, однако неудачно. Калмыки поддерживали политических мигрантов, таких как Абу-л-Гази Бахадур хан, который после попытки реставрации, укрылся от хана Исфендиара у калмыков. В 1640 г. Абу-л-Гази отправился в степи, чтобы встретиться с Хо-Урлюком, но застал его лишь в то время, когда тот вернулся из общеджунгарского курултая. Он около года прожил в улусе торгоутского тайши Сенке. По сведениям самого Абу-л-Гази калмыки в числе 10 тыс. кибиток во главе с Хо-Урлюком завоевали улус мангытов (ногайцев). Под властью калмыков находились мангышлакские туркмены из

племени Теке. В Хорезм прибыл купец из торгоутов Байан, который на самом деле был разведчиком. Его отряд был разбит превосходящими силами узбеков. В ответ на это Мерген-тайша, Охчутаба и Тогрул напали на Хазарасп и дошли до селения Юлдуз. Абу-л-Гази обратился за помощью к бухарскому хану Абд ал-Азизу для того, чтобы противостоять калмыкам. Однако бухарцы не проявили инициативы. Около горы Ардер Абу-л-Гази разбил отряд калмыков. Следующий отряд калмыков под руководством Охчутаба и Тогрула был уничтожен в местности Сегери-рабат. После этого калмыки попросили мира, при этом предложив свою помощь в нападении на бухарские земли¹².

Еще в 1603 г. ойраты грабили Хивинское ханство и это повторялось в правление Араб-Мухаммеда и Исфандийара. В 20-х гг. XVII в. калмыки беспокоили Алтыулов своими набегами, вследствие чего те покорились им и стали кочевать сначала с Чокуром, а потом с Хо-Урлюком. Нужно отметить, что в это время в земли между Иртышем, Ишимом и Уралом прибыли многочисленные ойраты хошоуты Байбагаса и Чохура. В 1628-1629 гг. Алтыулы влились в состав калмыков и признали власть их тайшей. В 1629 г. Далай-батыр и Гуши напали на Чокура, а тот в свою очередь перекочевал с Эмбы на Урал, где напал на местных казаков. Во время этого нападения Далай-Батыр и Гуши ударили в тыл Чокуру. Далай-батыр требовал у русских позволить дербетам кочевать в прикаспийских степях, а русские требовали от них вернуться на юг Западной Сибири¹³.

До 1629-1630 гг. калмыки Хо-Урлюка, Лузана и Лабзана были частью Джунгарского ханства и их действия невозможно рассматривать в отрыве от его политики. В 1626 г. старшие калмыцкие тайши помогали прочим джунгарам отражать вторжение войск халха-монгольского Алтан-хана. Габан Шараб сообщал, что в 1629 г. Лаузан сообщил о своей откочевке от основных кочевий джунгар. В 1630 г. он завоевал татар. Его поддержали Хо-Урлюк и Лабзан. Переселение калмыков шло по северо-западной дуге от Иртыша по границе лесостепей и степей до Урала. Вполне естественно, что миграции привели к осложнению отношений между калмыками и русскими. В 1628-1629 гг. торгоуты Хо-Урлюка, дербеты Далай-батыра и хошоуты Туру-Байху обрушились на ногайцев. Зимой 1630/1631 г. поход был повторен и ногайцы неожиданно для себя были под Астраханью атакованы калмыками. Кочевья калмыков оказались в верховьях Эмбы, восточнее Яика, на Илеке, Иргизе, Большом и Малом Узене. Ногайцы бежали за Волгу. Астраханский воевода сообщал о появлении около города калмыков¹⁴.

Вторжения калмыков и Кучумовичей делали возможными восстания отдельных групп сибирских татар. Часть из них перебежала к калмыкам и тайши за счет их пополняли свое войско. В 1629 г. Аблай с войском из ойратов, татар и местных барабинских татар осаждал Чатский городок. В 1632 г. Московия была вынуждена начать дипломатические переговоры с калмыками. Партнером русских по переговорам был Хо-Урлюк. Договор понимался русскими как договор со всеми калмыками, однако видение

калмыков было иное. Шерть Хо-Урлюка с русскими они воспринимали только как частный договор этого тайши. В 1633 г. под Астраханью Дайчин нанес очередное поражение ногайцам. Кековат Джан-Мухаммед пытался их разбить в сентябре этого года, а Канай пробовал с ними договориться. Кековат увел своих людей на западный берег Волги. Присутствие калмыков вблизи русских границ насторожило пограничных воевод. Они получили даже инструкцию напасть на калмыцкие кочевья. В это время хивинский хан Исфендиар отправил к Михаилу Федоровичу предложение совместно воевать против калмыков. Ранней весной 1633 г. Лаузан и Кирсан напали на город Сауран¹⁵.

В 1634 г. калмыки напали на русских у Ямышевского озера, а также сделали попытку овладеть Тарой. В 1634 г. объектом для нападения стали владения ногайцев Каная и тот ушел на крымскую сторону Волги, левобережная сторона стала же называться уже не Ногайской, а калмыцкой. Ногайцы, не получив реальной помощи от русских, уходили к крымцам. Калмыки заняли место в торговле и политике, которое раньше занимали ногайцы. В том же году они напали на казахов. Против Джахангира выступили чороский Батур-хунтайджи, дербетский Далай-батур, хошоутский Гуши, торгоутский Хо-Урлюк. Против казахов зимой 1634-1635 гг. воевали все старшие джунгарские и калмыцкие тайши. Казахи были разбиты, а Джахангир сын Ишима попал в плен. Далай-батур породнился с Джахангиром, стараясь найти в нем противовес торгоутам. В 1635 г. калмыцкие тайши находились около Астрахани. Местные воеводы на протяжении 1632-1634 гг. просили царя о подкреплениях, которых, русский монарх, воюя против Речи Посполитой, не предоставил им. В 1635 г. русский царь предпочел оружию дипломатию и назначил виноватыми самих астраханских воевод. Причиной миролюбия торгоутов была их занятость на других фронтах. Весной 1635 г. яицкие казаки два раза напали на Хо-Урлюка. Также на торгоутов напали и башкиры. Причиной вражды между Далай-Батуром и Дайчином было то, что тот укрывал у себя Чокура и Алтыулов. Чокурские калмыки и хошоуты воевали против русских в Сибири. Торгоуты пользовались благосклонностью тибетского монарха Зая-Пандиты, который отправлял к ним миссии и один раз сам прибыл к ним¹⁶.

---

¹ Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук. 07.00.02 – Отечественная история. – Элиста: Калмыцкий государственный университет, 2003. 490 с.; Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – Элиста: ЗАОр НПП Джангар, 2014. – 488 с.; Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук. 07.00.02 – Отечественная история. – Волгоград: Волгоградский Государственный университет, 2007. – 497 с. <http://www.dissercat.com/content/>

kalmyskoe-khanstvo-v-sostave-rossii-problemy-politicheskikh-vzaimootnoshenii; Бембеев В.Ш. Ойраты и калмыки на евразийском пространстве XIII – 60-е гг. XVII вв. Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук. 07.00.02 – Отечественная история. – Краснодар: Карачаево-Черкасский государственный университет, 2006. – 491 с. <http://www.dissercat.com/content/oiraty-i-kalmyki-na-evraziiskom-prostranstve-xiii-60-e-gg-xvii-veka>; Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков в XV столетии до настоящего времени. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/Oirat/rametext2.htm>; Кадырбаев А.Ш. Ойраты и калмыки в истории Центральной Азии, Кавказа, Крыма в контексте взаимоотношений степных народов с Россией, Китаем, Персией // Иран-намэ. № 3 (15). – Алматы, 2010. – С. 29-49. <http://transcaucasica.com/uploads/pdf/kalmiki.pdf>

² Габан Шараб. Сказание о дербен-ойратах. // Лунный свет: Калмыцкие историко-литературные памятники: Пер. с калм./Сост., ред., вступ. ст., предисл., коммент А.В. Бадмаева. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 2003. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/Lunnij_svet/pred3.phtml?id=12297; История Калмыцких ханов // Лунный свет: Калмыцкие историко-литературные памятники: Пер. с калм./Сост., ред., вступ. ст., предисл., коммент А.В. Бадмаева. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 2003. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/Lunnij_svet/text5.phtml?id=12301; Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. – М.: Наука, 1979. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi5/text6.phtml?id=7008>; Родословная история о татарах переведенная на французский язык с рукописная татарской книги, сочинения Абулгачи Баядур-хана и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северная Азии с потребными географическими ландкартами, а французского на российский в Академии наук. – СПб.: Издательство при Императорской Академии Наук, 1768. – Т.2. – 480 с.

³ Дремов И.И. Калмаки Дашт-и Кыпчака (к проблеме тюркизации и исламизации монголов в Золотой Орде) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия история. Вып. 4. – Саратов, 2014. – С. 96-101; Дремов И.И. Калмаки Дешт-и-Кыпчака XV-XVI века и средневековая Русь // Древняя Русь. № 3. – М., 2014. – С. 129-137; Дремов И.И. Калмаки Восточного Дешт-и-Кыпчак в русских и западноевропейских источниках XV-XVI вв. // Вестник Томского государственного университета. № 1 (33). – Томск, 2015. – С. 69-78; Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков в XV столетии до настоящего времени. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/Oirat/rametext2.htm>

⁴ Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 89-94; Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. М.: Восточная литература, 2012. – С. 12, 14-26, 33-61; Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. Элиста: ЗАОр НПП Джангар, 2014. – С. 57-58; Бембеев В.Ш. Ойраты и калмыки на евразийском пространстве XIII – 60-е гг. XVII вв. <http://www.dissercat.com/content/oiraty-i-kalmyki-na-evraziiskom-prostranstve-xiii-60-e-gg-xvii-veka>

⁵ Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 92-94;

Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – С. 48-56; Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. – С. 62-80, 83-85, 87-88; Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. <http://www.dissercat.com/content/kalmytskoe-khanstvo-v-sostave-rossii-problemy-politicheskikh-vzaimootnoshenii>

⁶Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. – С. 62-80; Трепавлов В.В. Кучумовичи и калмыки: политический мезальянс // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 1. – Элиста, 2011. – С. 22-35; Тепкеев В.Т. Калмыцко-ногайские отношения в начале XVII в. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 2. Элиста, – 2014. – С. 16-22; Васьков Д.А. Потомки Кучума в XVII в. и их роль в организации антирусских выступлений на Южном Урале и Сибири // Материалы заочной научно-практической конференции Актуальные вопросы философии, истории и политологии. – Новосибирск, 2011. http://sibac.info/files/2011_03_10_Politologiya/Vas%27kov.pdf; Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. <http://www.dissercat.com/content/kalmytskoe-khanstvo-v-sostave-rossii-problemy-politicheskikh-vzaimootnoshenii>; Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 111

⁷История Калмыцких ханов. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/Lunnij_svet/text5.phtml?id=12301

⁸Габан Шапаб. Сказание о дербен-ойратах. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/Lunnij_svet/pred3.phtml?id=12297

⁹Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi5/text6.phtml?id=7008>

¹⁰Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi5/text6.phtml?id=7008>

¹¹Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – С.50-66; Трепавлов В.В. Кучумовичи и калмыки: политический мезальянс. – С. 22-35; Бембеев В.Ш. Ойраты и калмыки на евразийском пространстве XIII – 60-е гг. XVII вв. <http://www.dissercat.com/content/oiraty-i-kalmyki-na-evraziiskom-prostranstve-xiii-60-e-gg-xvii-veka>; Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 94-97

¹²Родословная история о татарах, переведенная на французский язык с рукописной татарской книги, сочинения Абулгачи-Баядур-хана, и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северной Азии с потребными географическими ландкартами, а с французского на российский в Академии наук. – С. 358-363, 365, 395, 411-415, 447-448, 456-457, 459-462

¹³Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – С. 56-70; Трепавлов В.В. Алтыулы: остатки Ногайской Орды в казахских степях // Вестник Евразии. № 2. 2001. – С. 33-53; Цюрюмов А.В. Россия и калмыцко-ногайские отношения первой трети XVII в. // Востоковедные исследования в Калмыкии. Вып. 3. Элиста, 2007. – С. 29-42. http://www.lib.kalmsu.ru/text/TRUD/Cyuryumov_AV/p004.pdf; Цюрюмов А.В. Калмыцкое

ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. <http://www.dissercat.com/content/kalmytskoe-khanstvo-v-sostave-rossii-problemy-politicheskikh-vzaimootnoshenii>; Бембеев В.Ш. Ойраты и калмыки на евразийском пространстве XIII – 60-е гг. XVII вв. <http://www.dissercat.com/content/oiraty-i-kalmyki-na-evraziiskom-prostranstve-xiii-60-e-gg-xvii-veka>

¹⁴ Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – С. 70-81; Габан Шараб. Сказание о дербен-ойратах. // Лунный свет: Калмыцкие историко-литературные памятники: Пер. с калм./Сост., ред., вступ. ст., предисл., коммент А.В. Бадмаева. - Элиста: Калм. кн. изд-во, 2003. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Mongol/Lunnij_svet/pred3.phtml?id=12297; Цюрюмов А.В. Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений. <http://www.dissercat.com/content/kalmytskoe-khanstvo-v-sostave-rossii-problemy-politicheskikh-vzaimootnoshenii>

¹⁵ Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. С. 71-85; Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. – С. 93-98; Трепавлов В.В. Кучумовичи и калмыки: политический мезальянс – С. 22-35; Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 97-98

¹⁶ Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. С. 99-100; Тепкеев В.Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. – С. 87-95; Цюрюмов А.В. Россия и калмыцко-ногайские отношения первой трети XVII в. // Востоковедные исследования в Калмыкии. Вып. 3. – Элиста, 2007. – С. 29-42. http://www.lib.kalmsu.ru/text/TRUD/Cyuryumov_AV/p004.pdf; Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв. – С. 98-100

* * *

Тимур Талғат

ТҮРКШЛІК: СИПАТТАМАСЫ, ТАРИХЫ МЕН ӨКІЛДЕРІ

Саясаттың қилы себеп-сылтауларынан тарихшылар «түркшілік» ұғымына түрлі – қалт жағымсыздан бастап, сүйінішті-апологеттікке дейінгі түсініктерді береді. Бірден ескере кететін мәселе, қазіргі кезге дейін кеңестік тарихнамалық дәстүрде осы идеялық-саяси қозғалыстың мазмұнына жағымсыз баға беріліп келді. Түркшілік немесе көп жағдайда пантүркшілік,

Түркия жетекшілігіндегі, өзінің негізгі мақсаты өзге мемлекеттер мен халықтарға қатысты шовинистік саясатын іске асыру, ең соңында ұлаңғайыр Еуразия кеңістігінде жалпытүркілік мемлекет – Тұранды құруды көздейтін түркі халықтарының экспансиялық қозғалысы ретінде сипатталып келді. Әсіресе, 1940-1970 жылдар тарихнамасында, яғни «ұлтжандылық» ұғымының өзі жағымсыз сипатқа ие болғанда, «пантүркішілік» термині іс-жүзінде нәсілшілдік пен фашизммен барабар қарастырылды. Әрине, осындай ұстанымға келу саяси-идеологиялық қажеттіліктің туындауымен түсіндіріліп, коммунистік идеологияның тағып қойған айдары болып табылады және де қазіргі кезде бұл қатып қалған ұстанымда тұрып қалу кателік болар.

«Түркішілікке» анағұрлым объективті анықтама берген авторларды келтіретін болсақ, олар: Чарлз У. Хостлер: «Жалпытүркі халықтарының саяси және мәдени бірлігіне ұмтылудағы қозғалыс»; Якоб Ландау: «Түркі тектес халықтардың мәдени, психологиялық (немесе екеуі де қатар) негіздегі бірлігін құруды мақсат еткен қозғалыс»; Рафаэль Мухамметдинов: «Түркі халықтарының этникалық шығу тегінің бір негізділігімен, тіл және мәдениет ұқсастығымен сипатталып, негіз алатын, осы халықтардың бірлігін, ағайындығы мен серіктестігін насихаттайтын, сонымен қатар солардың еркіндігі мен тәуелсіздігін сақтауға бағытталған, олардың ілгерілік пен гүлдену жолында қамтамасыз етілетін идеялар жүйесі»¹.

«Түркішіліктің» негіздеушісі әрі авторы венгриялық шығыстанушы, түркітанушы ғалым Арминиус Вамбери болып есептеледі. Әрі ол түркішілікті «тұраншылық» (пантуранизм) ұғымына сілтеме ретінде қарастырады. Алайда, «Тұран» сөзінің өзі үлкен тарихи мағынаға ие: парсыларда «Тұран» – көшпелі түркілердің әлемі, яғни Иранға қарсы ел. Бұл әлем қара түнекке оранған, жабайы, варварлық (дәл осындай сипаттама Фирдоусидің «Шахнамасында» қолданылады) көрініспен суреттеледі. Венгрияда тұраншылық Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында панславизмге ерекше бір жауап ретінде қалыптасып, шын мәнінде түркі және фин-угор халықтарының бірлігі идеясын білдірді. Осылайша, мазмұндық жағынан алғанда «түркішілік» ұғымы «тұраншылыққа» қарағанда әлдеқайда тар мағынада. Бірақ зерттеу әдебиеттерінде, сонымен қатар түркі бірлігі идеясын ұстанушы авторлар да осы екі ұқсас терминді синоним ретінде пайдаланады².

Демек, «пантүркішілік» пен «түркішілік» түсініктері арасындағы шекараны анықтауымыз қажет, қалайда болмасын, жақын арадағы өткен стереотиптердің тұрақтылығын ескере отырып, шындығында да, әлдеқайда бейтарап әрі қанық дыбысталған «түркішілік» ұғымын қолданғанымыз дұрыс. Сол себептен, мақалада кездескен «түркішілікті» түркі ұлтжандылығы есебінде, шығу тегі түркі емес, бірақ түркішілікке жақындар тарапынан кеңінен насихатталған «пантүркішілікке», «тұраншылықты» – «пантуранизмге» синоним ретінде қарастырамыз.

Түркшілік идеясының қалыптасуы Түркия мен Ресейдегі түркі халықтарының саяси тағдырымен тікелей байланысты. XIX ғасырдың соңына қарай Осман империясының дағдарысы көптеген саясаткерлер мен ғалымдар үшін өзекті тақырыпқа айналып, мемлекеттің күшеюіне алып келетін, өзіндік идеологияны қарастырып табу қажеттілігінен туындайды.

Тереңіне үңілсек, түркшіліктің алғышарттары мен негізін қалаушылары ретінде түркі әлемінің көп қырлылығына мән берген түрік тарихшылары деп есептесек те болады. Ыстанбұл университетінің профессоры Ахмед Вефик (1823-1891), шәкірттеріне османлылар түркі халқының кішкентай бір тайпа-руы, ал олардың тілі – Түркиядан тыс миллиондаған адам сөйлейтін тілдің диалектісі деп түсіндіреді. Мысалға өзінің «Тарих-и `алам» («Дүние тарихы», 1876) кітабында Сулейман Паша (1836-1892) түркілердің исламға дейінгі тарихын жария етеді. Жевдет Паша (1822-1895) «Қаваид-и османие» («Османлы ережелері») атты зерттеу жұмысында османлы тілінің қалыптасуы туралы жазады. Жазушы әрі тархан Мустафа Желаледдин Паша (поляк эмигранты Константин Божецкий) (1826-1876) түркі тарихы мен түркілердің батыс әлеміне әсері туралы көп баяндайды. Өзінің француз тілінде жарияланған «Ежелгі және қазіргі заман түріктері» еңбегінде ол қазіргі заманғы өркениеттің түп-тамырын түркі тарихынан іздеуіміз керек және түркілер қазіргі еуропалық тілдер мен мәдениеттерінің қалыптасуына қатты әсер етті деп ой тұжырымын жасайды. Желаледдин Паша алғашқылардың бірі болып түрік тілін араб, парсы сөздерінен тазартуға ұсынысын жасайды (ол тіпті XIX ғасырдың 60 жылдарының соңында – 70 жылдарының басында өз баласына хаттарын латын әріптері негізіндегі түрік тілінде жазады)³.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы түрік зиялы қауымына еуропалық авторлардың жұмыстары да айтарлықтай әсерін тигізді. Белгілі венгр түркітанушысы Арминиус Вамберидің (1832-1913) еңбектері түрік оқырмандарын Орталық Азия мен Ресейдің түркі халықтарымен таныстырды. Француз тарихшысы Леон Каунның «Азия, түркі және моңғол тарихына кіріспе» еңбегі Түркиядағы түркі тарихының зерттелуіне орасан зор әсер еткен серпіліс болды. XIX ғасырдың 60 жылдарының соңына қарай осы кітап Түркияда ерекше сұранысқа ие болып, француз тілінен түрікшеге аударылды. Каун Шыңғыс хан мен Әмір Темірдің жасаған қызметін жете бағалап, оларды «адамүсті тұлғалар», ал моңғолдарды «нәсілдік ақсүйектер» деп бағалады. Каунның суреттеулеріне сай түркілер арабтар мен парсыларға қарағанда әскерге әлдеқайда бейім болды. Француз тарихшысының пайымдауынша, арабтар Құранның көмегімен түркі халықтарының санасын улап, өздерінің ұлтжандылық сезімдерін жоғалтуына әкеліп, сонымен әлемдік Түркі империясының құрылуына тосқауыл қойды. Каунның кітабында түркілердің мәдениет пен өнер санатындағы жетістіктеріне де жоғары баға беріледі. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, дәл осы Каун түркі интеллигенциясының ортамында түркі бірлігінің қайта жандануына тікелей әсер етеді⁴.

1876 жылы Түркияда барлық азаматтары ұлт, нәсіл, дінді ұстану өзгешеліктеріне карамастан тең құқылы болып танылатын Конституция қабылданады. Оның негізінде «османшылық» идеясы жатыр (яғни елдің бүкіл азаматы сұлтанға және бірегей мемлекет идеясына мойынсынуы тиіс еді). Алайда бұл идея христиан бодандары үшін жат болып шықты. Сол үшін де оның орнына ресми билік тарапынан діни бірлік идеясы – исламшылық ұсынылды. Әсіресе, бұл жаңалық II Абдулхамид сұлтанның 1876 жылғы Конституцияны жоюы айғағымен айқындалды. Қайткен күннің өзінде, исламшылықтың Осман империясының қалың жұртын қызықтыратын әрі нағыз біріктіретін идея болуы екіталай еді. Конституцияны қалпына келтіру шарасы, яғни османшылдықты қайта жаңғыртудың бір амалы ретінде 1908 жылғы Жас Түріктер көтерілісін алып қарастыруымызға боларлық. Түркияның Еуропадағы барлық дерлік иеліктерін жоғалтқан 1912-1913 жылдардағы Балқан соғысы және соңына ұласқан 1914 жылғы Бірінші Дүниежүзілік соғыс османшылықтың да, тіпті исламшылық идеясының шындығында өлкеде қызығушылыққа ие болмағандығын нақтылап көрсете білді. Сол үшін де мемлекетте түркшілік, дәлірек айтса, мемлекетті нығайту мен түріктердің ұлттық сана-сезімін ұлғайтудағы түркшілік идеясы пісіп-жетіле бастады. Кейіннен бұның барлығы түрік ұлттық мемлекетінің пайда болуына әкеліп соқты. Олай болса, Түркиядағы түркшілік жалпы түркілік қозғалыс емес, «ішкі қолданыс» үшін саяси доктрина ретінде шөгіліп, қарастырылады.

Түріктер басты ұлт болып табылып, түркшіліктің негіздерінің қалыптасуы отарлаушы халықтардың түріктерге үстемдік етуіне қарсы күрестермен және еуропалық мемлекеттердің тарапынан қысымына қарсылықпен сипатталатын Осман империясымен салыстырғанда Ресей империясында, керісінше, түркі халықтары мәдениет және дін салаларында ғасырлар бойы зайырлы билік және православ шіркеуі тарапынан қысымға ұшырап, езгі қалпында күн кешті. XIX ғасырдың ортасына қарай бұл қысымшылдықтың өршігені соншалықты, тіпті орыс қоғамында орыстану ұлттық саясаттың ақырғы мақсаты ретінде ашық жарияланып жүреді. Нақты бір жағдайда түркі бірлігінің, барлық түркі халықтарының шығу тегінің бірлігі идеялары Ресейдегі белсендену үдерісін өткеру үстіндегі панславизмге бір жауап ретінде болды. Ресейдегі түркі халықтарының санасында түркі идеясының қалыптасуына XIX – XX ғасырлар тоғысындағы империяның қоғамдық-саяси өмірінің белсендену үдерісі де әсер етіп, көпшілік түркі халықтарының ұлттық сана-сезімдерінің сатылап қалыптасуына жетелейді.

Ресейдегі түркі халықтарының мәдени-саяси қайта өрлеуінің бастауы XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басына тән, яғни бұл кезеңде татар рухани мәдениетінде айтарлықтай маңызды әлеуметтік алға басушылықтар нәтижесінде зайырлы бастамалар қайтадан қалыптасады. Еділ татарларының ішіндегі реформашылдықтың ізашарлары Әбділнасыр Курсави, Шиғабутдин Маржани, Құсайын Фаизханов, Қайым Насыри десе

боларлық. Осы ғалымдар ағартушылық саласына ерекше ықылас бөліп, мектептердегі білім беру әдіс-тәсілдерін және оқытылатын дәрістердің мазмұнын өзгерту арқылы түркі халықтарының өмірін түбегейлі реформалау қажеттілігі туралы пікірлерін ортаға салады. Реформашылдардың қозғалысы – джаддизм, нәтижесінде мектептермен ғана шектелмей, қоғамда кең жаңғыруға түсіп, түркі халықтарының тарихи ілгерілігіне ықпалдасып, оларды жалпыеуропалық мәдени-саяси тәртіпке біршама жақындата түсіреді.

Түркі халықтарының ортамындағы ағартушылық қозғалысының дамуы жағдайында ұлттың тарихи тағдырына жаңа көзқарас тұспа-тұс қалыптасады. Осылайша, Ресей түркшілігінің іргетасын салушы болып қырым татарлық ағартушы, педагог әрі тілші Ысмайыл-Бек Гаспыралы есептеледі.

Гаспыралы Ысмайыл 1851 жылдың 8 наурызында Қырымдағы Гаспыралы ауылында кедейленген шонжар-дворян Мұстафа Гаспыралының отбасында дүниеге келеді. Алғашқы білімін Ысмайыл өзінің туған ауылындағы медреседен, кейіннен Бақшасарайдағы Зинжирли медресесінде алады, он жасынан Симферопольдағы (Ақмешіттегі) орыс мектебінде оқиды. Жолы болып Воронеж кадет корпусында, Мәскеу әскери училищесінде де білім алады. Мәскеуден қайтар сәтіндегі қысқа мерзімде Гаспыралы Зинжирли медресесінде дәріс беріп, сонан соң білімін жетілдіру мақсатында Түркия мен Еуропаға кетеді. 1872 жылы ол Парижге кетіп, университеттердегі дәрістерге қатысып, кітапханада дайындалады, көптеген ғылым және мәдениет қайраткерлерімен араласады, солардың ішінде белгілі орыс публицисті М.Н. Катков пен әйгілі жазушы И.С. Тургенев бар еді, тіпті кейіннен Гаспыралы оның хатшысы мен көмекшісіне айналады.

1874 жылы Гаспыралы туған жері Қырымға оралады. Сол жерде Ялта бастауыш татар мектебінде орыс тілінен мұғалімдік етіп, ал 1876 жылы оны қайтадан ұстаздық қызметіне Бақшасарайға шақыртады. Оның қаладағы беделінің өскені соншалықты 1878 жылдың наурыз айында оны қалалық Думаға сайлап, ал 1879 жылдың ақпанында ол қала басшысы болып тағайындалады. Жас қала басшысы қаланың жағдайына, қала мәдениетінің, әлеуметтік деңгейінің өсуіне орасан зор мән береді. 1883 жылы Гаспыралы Бақшасарай қалалық Думасындағы Ұлттардың кіші кеңесінің құрылуына қолы жетіп, құрамына 34 татар, 3 армян, 2 қарайым, 2 орыс кіреді.

Гаспыралы кітапханалар және олардың қорының толығуына да ерекше мән береді. 1881 жылы оның орыстар мен мұсылмандар арасындағы қарым- қатынастар, мұсылман халықтарының өміріндегі білім алудың рөлін талқыға салған «Орыс мұсылмандығы» атты алғашқы еңбегі жарық көреді. 1884 жылдың қаңтарында Гаспыралы Бақшасарайда алғашқы мамандандырылған мектебін ашып өзі жаңа тәсіл (усул-и жәдид) дәрісін жүргізеді. Ескі тәсіл (усул-и қадим) болса, Құран мен басқа да араб тіліндегі мәтіндерді жаттаумен ерекшеленіп, соның өзі дін басылар тарапынан білім алуға жеткілікті дәреже болып саналды. Осылайша жаттау, алған жаңа

білімдерді алмастырып отырды. «Жаңа тәсіл» оқу мен тәлім арудың фонетикалық тұжырымына негізделіп, мұсылман мектептері бағдарламаларынан шегерілген зайырлы, яғни жалпы білімдерді өтумен ерекшеленді. Осындай сол заманғы жаңа тәсілді мектептер Ресейдің көптеген аймақтарында ашыла бастады, ал ескі тәсіл ізбасарлары – қадимшілер реформаторға қарсылық білдіре бастады.

Гаспыралы жаңа тәсілді үйретудің алғашқы оқулығын да құрастырды. Жаңа тәсілдегі медреселерге жалпы білімдік дәрістер (жағрапия, тарих, педагогика, орыс тілі, жаратылыс ғылымдары), оқушыларды сыныптарға бөліп реттеу, сабақ кестесі, сынып тақталары мен журналдары, жағрапиялық карталар және т.б. ұсақ-түйек жаңалықтар енгізілді. Қадимшілердің өктем қарсылықтарына қарамастан жаңалықтар өз жолын ашып алады. Жәдидшілер Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының ұлттық сана-сезімдерінің айқындалуының алғашқылары десе де болады.

Гаспыралының жаңа тәсілі бойынша білім алып жатқан студенттер бүкіл Ресейге тарап, жаңа тәсілдегі мектептерді әрі қарай ашты. 1916 жылдың өзінде-ақ Ресей империясында «жаңа тәсілге» негізделген 5000-нан астам жәдид мектебі болды⁵.

1884 жылы Гаспыралының Бақшасарай қала басшысы өкілеттігі лауазымынан арылуына тура келді. Осыдан кейінгі уақытты ол өзінің жаңа тәсілінің жариялануы мен түркі халықтарының ары қарайғы сауатының ашылуына арнады. Гаспыралы Ресеймен көп жүріп, 1893, 1908 жылы Самарқанд, Бұхара, Ташкентке барып Түркістанда болып қайтты. Бұхарада болғанында жаңа тәсілдегі «Музаффария» медресесінің ашылуына белсенді ат салысады. 1908 жылы Гаспыралы Каирдегі мұсылман конгрессінің шақырылуына бірден-бір себепкері болып, сол жерде исламның моральдық тәрбие берудегі рөлінің күшейтілуі туралы тақырып күн тәртібіне қойылады. 1911 жылы Гаспыралы Үндістанға барып қайтып, сол жерде тағы да, оқу құралын жариялап, Бомбейде жаңа тәсілді медресені ашады.

Ағартушы қайраткерлігінің аса керемет көріністерінің бірі – Ресейдегі алғашқы жалпы түркілік газеті «Тәржіман» – «Аудармашы»-ның ашылуымен байланысты. Газеттің алғашқы саны 1883 жылдың сәуірінде жарыққа шығады. Гаспыралы осы газетті Ресей қоғамының әртүрлі құрамдас бөліктерінің, мұсылмандар мен православтар арасындағы бір делдалы ретінде көріп, сол үшін де газет осындай себептерге байланысты атау алады. Газеттің жарияланған алғашқы санынан бастап осы құралдың түркі-мұсылмандардың өздерінің мәдени мұраларымен, Батыс өркениетінің соңғы техникалық жетістіктерімен таныстыру мақсатын көздегені белгілі. Екінші көздеген мақсаты – орыс оқырмандарын мұсылман халықтарының өмірі мен мәдениетімен таныстыру болды⁶.

Алғашында аптасына үш рет шықса, 1912 жылдан бастап газет күн сайын шығып отырды. 1905 жылға дейін осы газет Ресейдегі түркі халықтарының жалғыз басылымы және де танымал әрі мұсылмандардың қоныстанған ең алыс аймақтарына дейін жететін газеті болып саналды.

Газетті жариялау үшін Гаспыралы түркі тілінің өзі жеңілдетіп шығарған нұсқасын пайдаланды. Алып территориядағы миллиондаған адамға түсінікті жалпы түркілік тіл идеясы жинақы түрде нақты Гаспыралы тарапынан тұжырымдалып және де бұл бағыттағы шешуші тәжірибелік қадамдар соның атымен байланысты. Бұл тіл, бастысы, араб пен парсы сөздерінен мүмкіндігінше тазартылып еркіндетілген, жеңілдетілген түрік тілінің негізінде жасалды және де Гаспыралының өзінің айтуынша «Босфорлық қайықшылардан бастап Қашғарлық түйе айдаушыға дейінгі» түркі халықтарына түсінікті.

Газеттен орын алған мәліметтер жан-жақтылығымен ерекшеленеді: мұнда хабар да, тарихи очерктер, жағрапиялық суреттемелер, этнографиялық суреттер, оқырмандардың хаттары да, діни тақырыптардағы мақалалар да бар. Мұнда ғылым, техника, медицина, мәдениет, әдебиет, тіпті аспаздық бойынша анықтамалықтар, бұдан басқа, сөздіктер де бөлек орналастырылды.

Гаспыралының өзі болса, мұсылман халқының өмір сүрген жерлеріне сапар шегумен, халықтың өмірін зерттеу, соның ішінде сауаттылығы мен мәденитеттілігі деңгейін зерттеумен уақытын өткізді. Ислам дінінің көптеген белгілі өкілдері «Тәржіман» газетінің тілшісі атануын өзіне даңқ санады. Газеттің танымалдығы таңқаларлық: мысалға 1912 жылы жазылғандардың саны 5000 адам, оның үстіне тек Ресейден емес, Түркия, Мысыр, Иран, Үндістан, Мағрибтен де бар. Өзінің соңғы жариялануына, яғни 1918 жылға дейін газет өзінің жоғарғы әдеби және ғылыми деңгейін сақтап қалды. «Тәржіман»-ның танымалдығы, оның замандастарына әсері зор еді. Жамаледдин Валидов газет туралы осылай деген еді: «Осы кішігірім газеттің әсері, «Новое время» тым болмаса әйгілі британдық «Таймс»-қа қарағанда мың есе маңызды болды».

Ысмайыл-Бек Гаспыралы 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында дүние салады⁷.

Гаспыралының негізгі идеяларын үш бағыт бойынша қарастыруға боларлық: бүкіл білім беру жүйесін реформалау арқылы мұсылман қауымын жаңаландыру; Ресей империясындағы түркі халқының рухани және саяси бірлігі; Ресей мұсылмандарымен Ресейдің араласу-әрекеттесу формалары, яғни орыс әлемімен, Батыспен. Алып француз исламтанушысы Александр Беннигсеннің Гаспыралы туралы айтқанын келтіретін болсақ: «Гаспринский Ресей империясындағы түркі-мұсылмандарының бірігуі қажеттігі туралы өз ойларын бір-ақ сөйлемге «Тілде, пікірде, істе бірлік» (*Dilde, Fikirde, İste birlik*) сыйдыра білді. Оның көзқарастарына сай бүкілтүркілік және бүкілисламдық бірлік тек қана кішкентай қырым-татар халқын ғана емес, сонымен қатар Ресей империясындағы барлық түркі халқын енді басталғалы жатқан алып орыс массасы ассимиляциясы мен өзіндік жұтылудан аман алып қалатын жалғыз құрал»⁸.

Гаспыралы бағдарламасының әлдеқайда таласты бөлігі түркілер мен мұсылмандардың Ресей және Батыспен қарым-қатынасына байланысты. Ол

мұсылман халықтарын сақтап қалу Еуропа өркениетін бұлжытпай көшіріп алу идеясымен келіспейді де қабылдамайды да. Ол исламның зәулім күшін әрқашан да түсініп мұсылман әлемінің күйреуі уақытша құбылыс екендігіне сенеді. Сонымен қатар, Ресеймен мерзімінен ерте болар шиеленіс Қырым мен Ресейдің басқа түркі-мұсылмандары үшін жақсылыққа ұласпайтынын түсінген. Сол себептен Гаспыралы арағайындыққа, мақсатқа жету жолында орыс үкіметімен шартты ынтымақтастыққа шақырады. Оның сенімі бойынша орыстар – еуропалық ұлттардың ішіндегі алдыңғы қатарлысы, француздар мен ағылшындарға қарағанда мұсылман әлеміне әлдеқайда қауіпсіз. Орыстарға да ұсынғаны мұсылмандыққа бас ию емес, тең шарттағы серіктестік. Гаспыралының мұсылман әлемімен Ресей және Батыспен қатынастарына қатысты көзқарастары жинақы түрде оның 1881 жылы Симферопольде (Ақмешітте) жарияланған «Орыс мұсылмандығы» брошюрасында сипатталған.

Қызықтысы, Гаспыралының орыстармен уақытша және серіктестік туралы ойлары патша үкіметі тарапынан да оңшыл қанаттың монархистік партиялары арасынан да айтарлықтай қолдау таппады. Оның ұсыныстарына қарсылық білдірілді.

Гаспыралының ойынша түркі-татар мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі саналған исламның рөліне ерекше көңіл бөлді. Ол үшін түркілік идеясындағы қай нәрсенің маңызды болғанын бірден анықтау мүмкін емес: ұлттық па әлде діни компонент пе. Бір жағынан, ол үшін орыстардың қарсылығы түркі-татарлардың тәрбиеленуін еуропалану жолымен іске асырылатын ұлтты сақтаудың бір алғышарты болса, екінші жағынан болашаққа исламның жаңартылуы жолымен ғана жетуге болды. Сайып келгенде, Гаспыралының іліміндегі ұлттық пен дінилік қатар ұштасып отырды⁹.

Гаспыралы өзінің исламды жаңаландыруы және исламға деген жаңаша келу жолдарын қарастыру идеялары арқылы түркіліктің ары қарайғы дамуына жолын ашты.

Гаспыралының ілімін дамытып, жалғастырып, жаңа белеске көтерген ірі татар тарихшысы әрі саясат қайраткері Жүсіп Ақшора болып табылады. Ол 1876 ж. Симбирскіде өмірге келіп ірі тігін фабрика иелері тұқымынан тараған, 1878 жылы оның әкесі Хасан Ақшора дүниеден қайтып, 1883 жылы Жүсіп шешесімен бірге Ыстанбұлға кетеді. Осы жерде ол алғашқы және орта білімін алып, 1892-1896 жылдары әскери училищеде оқиды. Айта кететіні, Жүсіп Ақшора отанымен байланысын үзбейді, керісінше көп мәрте туған жерлеріне барып-кетіп жүреді. Ресейде болғанында ол Ресейдегі түркі халықтарының көптеген өкілдерімен танысады, солардың ішінде Қайым Насыри мен Ғалымжан Баруди, тархан Шамиль (имам Шамильдің ұлы), Ы. Гаспыралымен ұдайы араласып тұрады. Қазанға барып қайтқанында Ақшора орыс және француз тілдерінен, каллиграфиядан сабақ алады. Ол өте көп оқиды (оның Симбирскідегі (Ақмешіттегі) Ибраһим деген ағасының үлкен кітапханасы болған), әсіресе оны ұлт мәселесі, ұлттық идея, ұлттық

мәдениетке қатысты әдебиеттер қатты қызықтырды. Түркияда ол Жас түріктердің революцияшыл қозғалысымен жақындасып, сол себептен тіпті әскери училищесінің екінші курсына тергеуге алынады.

1896 жылы Жүсіп Ақшора училищесін тәмамдап, аға-лейтенант шенін алады да өзінің қызметін бастайды. Қызықтысы, сол кезден бастап-ақ ол түрлі түркі халықтарының жақындасу идеясына жақын болып, осының іске асырылуына тәжірибедегі алғашқы қадамы – 1897 жылы «Мусаввер малюмат» газетіндегі түрік қоғамын Еділ бойы татарларының өмірімен таныстыру мақсатын көздеген Шиғабутдин Маржани туралы мақаласын жариялауы болды¹⁰.

Сол кезде оның тағдыры кенеттен бұрылысқа кездесіп 1897 жылы Ақшора II Абдулхамид сұлтанның үкімімен тергеуге алынып басқа да 84 тергеуге алынғандармен бірге Триполи қаласындағы түрмеге қамалады. Бірақ, көп ұзамай сұлтан режимі қатаң үкімін біраз болса да жұмсартады – жүргізілген келіссөздерден кейін Жүсіп Ақшора түрмеден босатылып, Триполиде хатшы мен мұғалім ретінде жұмыс істеп өмірін жалғастыра алды. 1899 жылы Ақшора өзінің сыбайластарының тобымен алдымен Туниске, кейіннен Францияға қашады.

1903 жылға дейін ол Парижде тұрады, осы жерде өзінің білімін жетілдіруге аса үлкен мән береді – саяси ғылымдардың жоғарғы мектебінде және әйгілі Сорбонна университетінде дәріс тыңдайды. Философия, саясат, әлеуметтану мен тарихқа ерекше қызығушылық танытады. Бұған дейінгідей Ақшора өзінің көзқарастарымен Жас түріктерге жақын болды, француз және көші-қон баспасөзінде, әсіресе, «Мешверет» (француз тілінде, Парижде шығып отырған) пен «Шураи Умме» (түрік тілінде, Каирде шығып отырған) газеттерінде көптеп жарияланады. Дәл сол Парижде жас ғалым түркі халықтарының тарихындағы ұлтшылдық пен түркішілдіктің орны туралы ойланып, ұлттық түркі идеясын белсенді насихаттайды. Оның дипломдық шығармасының тақырыбы «Осман империясының мемлекеттік институттарының тарихы бойынша зерттеу» және автор Түрік мемлекетінің федеративтік құрылымы туралы пікірін айтып, егер де ол болмаса мемлекет күйреуге душар болар еді дейді¹¹.

Парижде оқыған кезінде Жүсіп Ақшора Сорбоннадағы заң факультетінде оқып жүрген татар ұлт-азаттық қозғалысының тағы бір майталман өкілі Садри Мақсудимен танысады. Бұл достықты олар ғұмырлары бойы алып өтеді¹².

1904 жылы маңызды саяси оқиғалар қарсаңында, яғни мәселе 1905-1907 жылдардағы революциялардан ертерек, Жүсіп Ақшора татар және Ресей қоғамын демократиялық өзгеріске түсірулерге жеке қатысу ықыласымен Қазанға келеді. Ресейде ол 1908 жылға дейін болып біраз нәрсені тындырып қайтты. 1904 жылдың наурыз айында, яғни бірден келгеннен соң ол Симбирскі (Ақмешіт) түбіндегі Зүябаши ауылында өзінің әйгілі теориялық еңбегі «Үч тарзы сиясэт» («Саясаттың үш түрі») жазып шығады. 1905-1907 жылдардағы буржуазиялық революция жылдары

Ақшора Ресей мұсылмандарының саяси қозғалысының белсенді бір қатысушысы әрі көшбасшысы болады. Ол мұсылман құрылтайлары қызметіне ат салысып, «Иттифақ әл-муслимин» партиясының құрылуына бастама қалайды. Бірінші Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануына мүмкіндігі көп еді, алайда бұның болмауын қадағалау үшін патша билігі тарапынан уақытша тергеуге алынып сайлауалды компаниясына қатыса алмай қалады. 1905 жылдың күзінен бастап Жүсіп Ақшора «Қазан мохбире» газетінің редакторы болады. Сонымен қатар жағрапия мен тарих пәндерінен жаңа тәсілдегі ең белгілі Қазан медресесі «Мухаммадия»-да сабақ беріп, медресе студенттері- шәкірттері арасында реформаторлық идеяларды белсенді қолдайды¹³.

Революция басып-жанышталып, Ресейде реакция кезеңі етек алған кезде, Түркияда керісінше, кейбір либералдық өзгерістер орын алады – 1908 жылы елде көптеген демократтардың күткен үміттерін ақтайтын конституция мен кейбір еркіндіктері жарияланады. Жүсіп Ақшора саяси және мәдени өмірге белсенді түрде қатысу үшін Түркияға қайта оралады. Сонда ол салмақты әрі әйгілі журналдардың бірі «Түрк йурду» («Түркі жұрты») жариялауды бастайды. Осы журнал арқылы түрік қоғамы көптеген түркі халықтарының өмірімен танысып отырды. Ақшора өзінің отанымен байланысын үзбейді, бұған дәлел Түркиядағы болып жатқан оқиғалардың сараптамасын Орынборда басылатын «Вақыт» газетіне жіберуі. Ол Түркияда өзінің ұстаздық қызметін жалғастырды – Ыстанбұл университетіндегі саяси және жаңа тарих курстарын жүргізіп отырды.

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдары Жүсіп Ақшора үкіметтің маңызды тапсырмаларын орындап Түркияда қалуын жалғастырды, солайша 1915-1916 жылдары ол Ресейдегі түркі халықтарынан құралған әскери тұтқындардың мүддесін қорғау мақсатында Австро-Венгрия, Германия және Швейцарияға жіберілген өкілеттілігінің құрамына қосылды. Қызықтысы, 1916 жылы еуропалық іс-сапары кезінде Жүсіп Ақшора Цюрихте В.И. Ленинмен кездесіп онымен төрт сағат бойы сұхбаттасады. Сол әңгіменің басты тақырыбы ұлттық мәселе мен большевиктердің ұлт мәселесіне қатынасы болды. 1917-1919 жылдары Ақшора қайтадан бірнеше мәрте Қызыл жарты ай қоғамының тапсырмасымен түрік әскери тұтқындарының мәселелерін шешу бойынша еуропалық елдерді аралайды¹⁴.

1919-1935 жылдары Түркияда тұрып Жүсіп Ақшора кемальшылдар қозғалысы мен республиканың құрылуына белсенді көмектеседі. Түркия республика болып жарияланғаннан соң ол Милли Межилис (Ұлттық мәжіліс) депутаты сайланып, Ыстанбұл университетінің профессоры, президент Мұстафа Кемал Ататүріктің мәдениет пен саясат мәселелері жөніндегі кеңесшісі қызметтерін атқарады.

Ақшора Түркия республикасының жаңа тарихи ғылымының бастамасын қалады. 1931 жылы ол Түрік Тарихи Қоғамының негізін қалауына қатысып оның төрағасы сайланды. 1932 жылы ол президенттің

тапсырмасы бойынша Бірінші Түрік Тарихи Конгрессінің қызметін басқарады¹⁵.

Жүсіп Ақшора 1935 жылдың 11 наурызында қайтыс болды. Түркия республикасында Ақшораның аты әлі күнге дейін даңқпен еске алынып, оның тарихшы ғалым ретіндегі беделі үлкен екені сөзсіз. Оның аты Түркия республикасы астанасы – Анкараның орталық көшелерінің біріне берілді.

Жалғасы келесі санында

---

¹ Гилязов И. Тюркизм: становление и развитие (характеристика основных этапов). – Казань, 2002. 5-6-бет.

² Мухамметдинов Р. Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Изд-во «Заман», 1996. 30-бет.

³ Сонда. 30-32-бет.

⁴ Гилязов И. Тюркизм: становление и развитие (характеристика основных этапов). – Казань, 2002. 7-8-бет.

⁵ Сонда. 16-бет.

⁶ Hasan DUMAN. Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, 1828-1928: III. c. – Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000. 648-649-бет.

⁷ Ismail Gaspıralı. // <http://www.euronet.nl/users/sota/gaspıralı.html> (April 2009).

⁸ Гаспринский, Исмаил. Википедия. Свободная Энциклопедия. // <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (апрель 2009).

⁹ Червоная С. Пантюркизм и панисламизм. // http://www.neonomad.kz/history/h_kaz/index.php?ELEMENT_ID=2577&print=Y

¹⁰ Мухамметдинов Р. Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Изд-во «Заман», 1996. 46-бет.

¹¹ 2023 Bilgi Toplumu. Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset. // <http://www.2023bilgitoplumu.com/detay.asp?id=3301> (Nisan 2009).

¹² Akçuraoğlu YUSUF. Türkçülük ve dış Türkler. – İstanbul: Toker yayınları, 1990. 133-бет.

¹³ Yusuf AKÇURA. Üç Tarz-ı Siyaset. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976. 19-36-бет.

¹⁴ Yusuf AKÇURA. Osmanlı Devleti Umumi Harp'te tarafsız kalabilir miydi? // TEORİ, Aralık 2001. 57-80-бет.

¹⁵ Акчурин, Юсуф Хасанович. Википедия. Свободная Энциклопедия. // <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (апрель 2009).

ТАРИХНАМА

Аблет Камалов

Доктор исторических наук

О РАННИХ ОБРАЗЦАХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИСТОРИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В настоящее время господствующей формой историографии постсоветской Центральной Азии является национальная история, возникновение которой связано с распространением национального дискурса в регионе в конце XIX – начале XX вв. Осмысление процесса формирования национальных историй возможно на основе анализа теоретических подходов к изучению нации и национальной идеи. Теории нации и национализма составляют достаточно развитую область общественных наук, изучающую процессы формирования человеческой общности, воспринимающей себя как «нация», и связанные с ними явления общественной жизни. Из разных подходов к пониманию того, что такое нация, можно выделить две противоположные концепции – примордиализм и конструктивизм. В постсоветской общественной мысли господствуют примордиалистские представления, рассматривающие нацию как общность «извечную», по крайней мере существующую задолго до индустриальной эпохи, в отличие от западной науки, преимущественно стоящей на конструктивистских позициях и соответственно рассматривающей нацию как конструкт, возникший с развитием индустриального (капиталистического) общества. Если европейские империи, по словам Бенедикта Андерсона, постепенно стали «одевать национальную одежду», превращаясь в нацию-государство после Великой Французской революции (1879 г.), формирование национальной идеи среди колониальных народов являлось «имперским», «колониальным» проектом распространения и внедрения в колониях национальной идентичности. В среде народов Российской Центральной Азии национальный дискурс стал распространяться в конце XIX и особенно в начале XX вв., когда местные народы стали осознавать себя в категории «нации».

Распространение национального дискурса и формирование национальных идентичностей изменили характер историописания. Доминировавшее ранее у народов Центральной Азии мусульманское историописание, частью которой можно считать и устную степную историографию казахов и других кочевых народов, исповедовавших ислам,

стало постепенно уступать место новому этноцентрическому пониманию исторического прошлого. Если раньше этнос никогда не был центром исторического повествования даже в тех сочинениях, которые рассказывали об истории этнических отношений, отныне историческое повествование велось вокруг отдельного взятого этноса. Этно-центрическая история в том виде, в котором она существует сейчас, не появилась в одночасье, а является результатом длительного развития, важной частью которого является советский период. Самые ранние образцы национальных историй дают представление о том, как происходил переход от мусульманского историописания к национальным историям. Такие образцы национальных историй появились в начале XX века почти одновременно у разных народов Российской Центральной Азии. В Семиреченской области Российской империи авторами первых национальных историй казахов, уйгуров и кыргызов стали соответственно Шакарим Кудайбергеноулы (1958-1931 гг.), Назаргоджа Абдусемятов (1887-1951 гг.) и Осмоналы Сыдыков (1875-1940 гг.).

«Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» (Родословная тюрков, киргизов-казахов и ханов) Шакарима Кудайбергеноулы

Творчество казахского интеллектуала XX в. Шакарима Кудайбергеноулы стало широко изучаться только в годы перестройки и более широко после приобретения независимости Казахстаном. В 1991 г. в Алматы была издана его книга «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» (Родословная тюрков, киргизов-казахов и ханов), которую он опубликовал в 1911 г. в Оренбурге. По словам М.Мырзахметова, данная книга Шакарима была более детальным продолжением темы, поднятой ранее Абаем в статье «Несколько слов о происхождении казахов»¹. В центре исторического повествования Шакарима находятся казахи, однако автор вкратце рассказывает и об остальных тюркских народах. В этом смысле книгу можно рассматривать как одну из ранних сочинений по этнической истории тюркских народов. Несмотря на последнее в основе сочинения лежит история казахов, о чем можно судить по названиям разделов «Откуда произошли казахи», «Старший жуз», «Средний жуз», «Младший жуз», «Канлы», «Кыпшак», «Конрат», «Кара-кыргыз», «Керей», «Найман», «Аргын», «Рода аргынов среднего жуза» и т.д. Заслуживает внимания то, что в первую часть книги, рассказывающую о казахских жузах и родах, включено краткое повествование о кыргызах (кара-кыргызы)².

В сочинении Шакарима перемежаются элементы как «традиционной» мусульманской историографии с элементами национальной истории, соответствующей новой эпохе национального строительства. Эта эклектика отражается и в названии книги, в которой этносы «тюрки, кыргыз-казахи» соседствуют с «ханской родословной». Особенности мусульманской историографии Средней Азии и Восточного Туркестана хорошо раскрыты и

проиллюстрировал известный историк Т.И.Султанов в книге «Зерцало минувший столетий»³. Согласно Т.И.Султанову, «история трактовалась преимущественно как хроника деяний государей, их военачальников и сановников. Жизнь народы и страны... описывалась исключительно через судьбы ханов, султанов, шахов»⁴. Шакарим, ставя во главу угла историю казахского народа и затрагивая историю других тюрков, в то же время включает в повествование «родословные ханов», «родословную Шынгысхана», сохраняя прежний принцип представления истории как истории правителей. Что касается элементов национальной истории в труде Шакарима, кроме достаточно четко обозначенного этноцентрического подхода к истории, можно обозначить такие особенности историописания, как влияние европейской научной мысли на повествование. Шакарим ссылается на мнения тюркологов Н.А. Аристов⁵, В.В.Радлова⁶, И.Н. Березина⁷, «русских писателей» вообще⁸, вместе тем своим учителем называет издателя газеты «Тарджуман» Исмаила Гаспринского (1851-1914 гг.), проповедовавшего просветительское движение джадидизма. Еще одной особенностью анализируемого образца национальной истории является то, что она ее автор не был профессиональным историком, а больше известен своими литературными трудами.

Первая уйгурская национальная история: «Таранчи турклири тарихи» Назаргоджа Абдусемятова

Национальная идея современных уйгуров получила первоначальное развитие в рамках Российской империи, что подтверждает взгляд на развитие национального дискурса среди колониальных народов как на «проект» европейских империй, которые внедряли в своих колониях уже развитые в метрополиях идеи и категории, в том числе идею нации (Бенедикт Андерсон). Таранчинская интеллигенция Семиречья, как более просвещенная в отличие от своих соплеменников в Восточном Туркестане (Синьцзяне), выступила в авангарде уйгурского национального движения. Большую роль в развитие уйгурской национальной идеи сыграли татарские средства массовой информации, такие как, газеты «Вақыт», журнал «Шура» и др. Одним из активных читателей татарской прессы, поступавшей в Семиречье из Казани и Оренбурга, был Назаргоджа Абдусемятов, который стал активно сотрудничать с татарскими массовыми изданиями, предлагая им свои заметки о жизни таранчей Семиречья.

Наряду с просветительскими идеями, Назаргоджа Абдусемятов большое внимание уделял осмыслению исторического прошлого. Также как Шакарим, Н.Абдусемятов больше известен своими литературными трудами. Вместе с тем, его перу принадлежит серия статей исторического характера, опубликованные в татарской прессе. В них Н.Абдусемятов уже стал рассматривать прошлое своего народа с точки зрения народа. Он активно пропагандировал идею единой уйгурской нации (миллат), частью которой

являются семиреченские и илийские таранчи. В 1914 г. он совершил поездку в Алтышар (другое название Восточного Туркестана), после которой принял литературный псевдоним «Уйгур балиси» (сын уйгура).

После установления советской власти в Семиречье Н. Абдусемятов активно включился в новые общественные процессы. Он был привлечен к деятельности по развитию просвещения и культуры уйгурского населения области, одной из которых было написание общей истории уйгуров. По плану уйгурской секции большевистской партии было решено составление общей истории уйгуров Семиречья. Историческая часть была возложена на Н.Абдусемятова, а историю установления советской власти должен был писать Абдулла Розыбакиев. В 1923 г. в Алматы была опубликована его книга «Таранчи түрклириниң тарихи» (История тюрок-таранчей), в которой автор обобщил и развил свои идеи, изложенные ранее в татарской прессе.

Несмотря на свое название, эта книга Н.Абдусемятова может рассматриваться как первая попытка написания уйгурской национальной истории, поскольку автор рассматривает тюрок-таранчей как часть большой уйгурской нации, основная часть которой населяет Восточный Туркестан. Н.Абдусемятов считал, что его книга может быть в последующем лечь в основу общей истории уйгурского народа. В том виде, в котором она была написана, книга может рассматриваться как локальная история семиреченских уйгуров, получившая большое развитие в советский и постсоветский периоды⁹. Национальной историей ее делали, прежде всего, принцип этноцентризма – историческое прошлое, выстроенное вокруг уйгуров-таранчей и их предков. Источниками для написания истории, в отличие от мусульманской историографии, были не только мусульманские, но и европейские сочинения, такие, как «Опыт описания статистического описания Илийского края» Д.Федорова, «Война мусульман против Китая» Н.Пантусова. Следует отметить, что принципы национальной истории в этом раннем образце национальной истории были еще не совсем четко обозначены, что, впрочем, характерно для всех остальных историй «переходного» периода от мусульманского историописания к национальной историографии. Н.Абдусемятов эмигрировал в Кульджинский край в 1930-х годах, избежав таким образом сталинских репрессий, но больше не создав никаких значимых трудов.

Первый кыргызский историк Осмоналы Сыдыков (1875-1940 гг.)

Кыргызские образцы ранней национальной истории были созданы Осмоналы Сыдыковым, в настоящее время признанным в Кыргызстане «первым кыргызским историком». В 2013 г. кыргызская общественность отметила столетний юбилей книги О.Сыдыкова «Мухтасар тарых-и Кыргызийа» (Краткая история кыргызов), изданной в Уфе в 1913 г.¹⁰ Известна и другая книга этого автора «Тарых-и кыргыз Шадманийа»

(История кыргызского раздолья или История кыргызов, посвященная Шабдану), опубликованная там же в 1914 г.¹¹ О. Сыдыков был вынужден бежать в Восточный Туркестан (Синьцзян) в 1930-х годах, где и умер в 1940 г.

Обе книги историка были изданы на кыргызском языке с использованием арабской графики в Урумчи в 1986 г. Осмоналы Сыдыков собирал в течение пятнадцати лет информацию о кыргызских племенах Иссык-куля и Тань-шаня, на основе которых создал историю племен сарыбагыш, солто, бугу, саяк, азык, черик. Вот как описывает предназначение своей книги «Мухтасар тарых-и Кыргызийа» автор: «история эта написана для кыргызов, а также, чтобы другие народы узнали о кыргызах... каждый народ имеет свою историю, у нашего народа не было своих летописцев»¹². Вместе с тем, как и книга Шакарима Кудайбергенулы, сочинения О.Сыдыкова включает сведения и о других родственных или соседних народах: «История казахов, кыргызов, ногайцев и сартов, об их происхождении. О каждом народе есть в этой книге, но в целом она – по истории Киргизии»¹³.

Во второй своей книге «Тарых-и кыргыз Шадманийа» автор более четко артикулирует значение русской культуры, под влиянием которой были созданы его исторические сочинения о кыргызах: «Теперь о кыргызах все знает культурный русский народ. По их историческим книгам известно, что в городе Оше имеется трон Бабура на Сулейман-Горе, у подножья протекает речка, русло которой было вырыто по повелению Бабура. Эта история неоднократно издавалась на немецком, французском и русском языках»¹⁴.

Особенности первых национальных историй Российской Центральной Азии

На рубеже XIX-XX вв. с распространением национального дискурса и осмыслением себя в национальных категориях в среднеазиатской периферии Российской империи происходят изменения и в местном историописании. На место мусульманского историописания, которое рассматривало историю как хронику сменявших друг друга государей и их династий, а также рассказы об их приближенных, приходит национальная (этническая) история, в центре повествования которой находится этнос (или несколько этносов). Изучение ранних образцов национальных историй казахов, уйгуров и кыргызов показывает, что процесс формирования этноцентрического восприятия исторического прошлого происходило постепенно. Ранние образцы национальных историй отражали переход от «традиционной» мусульманской историографии к национальной истории, что наложило отпечаток на их специфические особенности, каковые могут быть сформулированы следующим образом.

1. Написание первых этнонациональных историй происходит под сильным влиянием российской интеллектуальной среды, которая уже носила национальный характер.

2. Основным принципом репрезентации прошлого был этноцентризм, предполагавший подбор исторических фактов и событий с точки зрения их значимости для этноса (этносов).

3. Эkleктизм подходов к изложению истории, сочетавший в себе этноцентризм с династическим принципом репрезентации прошлого, заключавшегося в представлении истории как смены династий и государей.

4. Влияние европейской, прежде всего русской, академической традиции на историописание. Источниками для написания историй служили не только мусульманские сочинения и информация, полученная от местных информантов, но и труды российских ученых, исследователей народов Центральной Азии, например, В.Радлова, Аристова, Н.Пантусова и др.

5. Нечеткое восприятие этнических границ. Сочинение Шакарима Кудайбергенұлы и Осмоналы Сыдыкова переходят за пределы узкой этнической истории казахов и кыргызов, а труд Назаргоджа Абдусемятова посвящается региональной группе уйгурского этноса – уйгурам-таранчам Илийской долины.

6. Расплывчатость представлений о территориальных границах этносов. Здесь следует помнить об административно-территориальной структуре Российской империи, в пределах которой жили этнические группы, которым были посвящены рассматриваемые исторические труды. Территориальный принцип национальных историй сформировался после национально-территориального размежевания в 1920-е годы, когда были в основном сформированы границы союзных республик.

7. Основные принципы национальной истории (историографии), не столь четко обозначенные в ранних ее образцах, получили полное развитие в советский период в соответствии с основами национальной политики в СССР, в котором национальное историописание опиралось на государственную поддержку и было обеспечено государственными ресурсами, получило институциональное развитие в системе Академии наук (научно-исследовательские институты истории) и образовательной системе (кафедры отечественной истории). В постсоветское время национальная историография приобрела государственный характер у титульных национальностей республик Средней Азии и Казахстана.

---

¹ Құдайбергенұлы Шәкәрім. Түрік, қырғыз-казак һәм хандар шежіресі (Родословная тюрок, киргизов-казахов и ханов). – Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – С.4

² Там же, С. 36

³ Султанов Т.И. Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV-XIX вв. – Санкт-Петербург: СПб государственный университет, 2005.

⁴ Там же, С.11

⁵ Құдайбергенұлы Шәкәрім. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі (Родословная тюрков, киргизов-казахов и ханов). – Алматы: Казахстан-Сана, 1991. – С. 8, 11, 16, 36-37.

⁶ Там же, С. 10-11.

⁷ Там же, С.37.

⁸ Там же, С.38.

⁹ Абдусемәтов Нәзәрғожа. «Таранчи турклиринин тарихи» (История тюрков-таранчей). – Алма-Ата, 1923.

¹⁰ Сыдыков Осмоналы. Мухтасар тарых-и Кыргызийа (Кыргыздардын кыскача тарыхы), – Өфө, 1913.

¹¹ Сыдыков Осмоналы. Тарых-и кыргыз Шадманийа (Шабданга багышталган кыргыз тарыхы). – Өфө, 1914.

¹² Хрестоматия по истории Кыргызстана (с древнейших времен до XX в.). Издание 2-ое дополненное. Сост. В.А. Воропаева, под ред. В.М. Плоских. – Бишкек: Раритет Инфо, 2004. – С. 292-293.

¹³ Там же, С. 293.

¹⁴ Там же, С. 295.

* * *

Айсұлу Хайрулдаева

Аймақтану магистрі

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ: ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ

Шоқан Уәлиханов шындығында XIX ғасырдың артына мол ғылыми мұра қалдырып кеткен біртуар ғалымдарының саңлақтары қатарына кіреді¹. Ол шығыс авторларының шығармаларын пайдаланып қазақ тарихын зерттеушілердің алғашқыларының бірі болып саналады. Шоқан Уәлиханов көптеген түрлі деректерді ғылыми айналымға енгізді: Омбы облыстық мұрағатынан жинаған мұрағат құжаттары, Қашғардан алып келген және қазақ даласынан табылған шығыс авторларының қолжазбалары, қазақтардың өз өткен тарихы туралы ауыздан-ауызға жеткен әңгімелер мен аңыздар, эпиграфикалық материалдар². Ш.Уәлихановтың пікірі бойынша, көшпелі халықтарды зерттеу үшін олардың аңыздарының, эпостарының, ауызша хикаяларының, әндерінің маңызы ерекше. Өз еңбектерінде Ш.Уәлиханов әртүрлі деректерден алынған мәліметтерді қайта тексере және салыстыра отырып пайдалануға тырысты. Ғалымдар тарапынан қазақ

жүздерінің Орта Азия хандықтарымен қарым-қатынастары бойынша мұрағат құжаттары көшірмелері іріктеліп алынды. Осы құжаттардың көпшілігінің түп нұсқалары қазіргі уақытқа дейін сақталмаған, осыған байланысты Ш.Уәлиханов еңбектерінің ғылыми құндылығы барынша жоғарылай түседі³.

Ш.Уәлихановтың күнделіктері мен қолжазбаларында Ресейдің Қазақстанды жаулап алуына, әсіресе өлкенің Ресей империясының құрамына енуін жылдамдатқан сыртқы саяси себептерге көп көңіл бөлінген.

Оның сол кездегі ғылым үшін беймәлім елдерге: Жетісуға, Қырғызстанға, Шығыс Түркістанға саяхаттарының күнделіктері - түркі халықтарының тарихы және мәдениеті бойынша еңбектері мен зерттеулері орыс және әлемдік ғылымда жоғары бағаланды және қазіргі уақытқа дейін өзінің ғылыми маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Зерттеуші Орта Азия халықтарының тарихын зерттеуге өте ауқымды үлес қосты. Шоқан Уәлиханов Қоқан хандығының саяси тарихын, мемлекеттік құрылымын, оның көршілес елдермен сауда және саяси байланыстарын зерттеді. Ол Орта Азияны мекендеген түрлі халықтардың өміріне, тұрмыс пен салттарына айрықша көңіл бөлді. Бұл туралы ғалымның «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ыстық көл сапарының күнделігі», «Алтышар немесе Қытай провинциясы Нан лу (Кіші Бұхария) алты шығыстық қалаларының 1858-1859 жылдардағы жағдайы туралы», «Жоңғар очерктері», «Қашғар сапарын ұйымдастыру туралы жазбалар», «Қоқан хандығы туралы жазбалар» және басқа еңбектерінде аса бай мәліметтер қамтылған.

Шоқан Уәлиханов еңбектерінде қырғыз халқының тарихын кең ауқымда зерттеу үлкен орын алады. Өзіне тән мұқияттылықпен ол Қырғызстан территориясын, қырғыз халқының ру-тайпалық құрамын, өмірін, тұрмысы мен салт-дәстүрлерін, оның тарихын сипаттап және Орта Азия халықтарының әлеуметтік-саяси тарихындағы орнын анықтады. Ғалымның қырғыз халқының автохтонды шығу тегі туралы тұжырымы үлкен мәнге ие. Бұл тұжырымға ол қырғыздардың «сипаты бойынша төтенше көне» көптеген аңыз-әңгімелерін зерттеу негізінде келген⁴. XVI—XIX ғғ. парсы тіліндегі және түркі тіліндегі шығармалардың мәліметтерінің негізінде Ш.Уәлиханов қырғыздар Әндіжан және Ош маңындағы тауларда XV ғасырдың өзінде мекендегені туралы қорытындыға келген. Ғалымдар арасында алғашқы болып осындай қорытындыға келген Ш.Уәлихановты «қырғыз тарихнамасының негізін салушы деп санауға толық негіз бар»⁵.

Ш.Уәлиханов еңбектерінде Орта Азияның Ресеймен және Шығыс Түркістанмен сауда-экономикалық, саяси және мәдени байланыстары туралы маңызды мәліметтер бар.

Ш.Уәлиханов ортазиялық хандықтардың Шығыс Түркістанмен сауда байланыстары туралы айта келіп, өте қызықты, құнды мәліметтер келтіреді. Бұл фактілер Шығыс Түркістанның қалаларындағы негізінен колөнемен, саудамен айналысатын шетелдіктердің құрамына, сондай-ақ, осы елдегі

қалалардағы ортазиялық сауданы қамтиды. «...Саны және маңызы бойынша бірінші орынға қоқандықтар, сосын бұқаралықтар ие, содан кейін бадахшандықтар, кашмирліктер және балтилер тұр. Соңғы аталған үш халық негізінен Еркенд пен Хотанда тұрады. Бұдан өзег көптеген ауғандар (кабулдықтар мен логандар), еврейлер (бұқаралықтар), үндістер, парсылар, ширвандықтар және татарлар. Бадахшандықтар, кашмирліктер және балтилерден басқа өз ақсақалдары бар барлық шетелдіктер қытайларға «Аньци-джан» (әндіжандықтар) деген атпен белгілі және келісімге сай қоқандық ақсақалға бағынатын, қашғарда тұратындар резидент және консул құқығына ие». Ғалымның Шығыс Түркістандағы шетелдіктердің саны туралы келтірген мәліметтері де қызық: «Олардың ең саны көбі Қашғарда... тек әндіжандықтардың өзі алты мыңға жуық... Шетелдіктердің таралуы бойынша Қашғардан кейінгі екінші орын Хотанға, одан кейін Еркендке тиісті болса, Ақсу мен Тұрфанда шетелдіктер ең аз. Қашғарда шетелдіктердің саны жергілікті халықтың 1/4 бөлігін құрап, сәйкесінше 145 мың жан басын құрайды деп санайды»⁶.

Ғалымның ортазиялық және қашғарлық сауданың басты заты туралы мәліметтері де маңызды. Ол келтірген мағлұматтар бойынша Шығыс Түркістандағы ортазиялық сауданың басты заттарын алтын дүрия, қара көк бояулар, жібек маталар, мал, темекі және ортазиялық қолөнердің басқа да бұйымдары құраған, Шығыс Түркістаннан шәй, мақта, жібек, кілемдер, киіз, фарфор ыдыс және күміс алып шыққан⁷. Орта Азиядан шыққан көпестердің ол жерде батысеуропалық тауарлармен де сауда жасағанын айта кетуіміз керек: ашық қызыл және ал қызыл түсті швейцарлық, француз және ағылшын сиса маталары, ағылшын және американдық мақтадан жасалған биязы маталар, ағылшын мақта қызыл кашемирі, ақ муслин және т.б.⁸

Ортазиялық көпестер Шығыс Түркістандағы орыс саудасында да делдалдық жасаған. «Орыс тауарлары қашғарға Қоқан және Құлжа арқылы жетеді»- деп айғақтайды Ш.Уәлиханов⁹. Қашғарға орыс мануфактураларының келесі бұйымдарын апаратын болған: шұға, сиса маталар, сәлдеге арналған жұмсақ муслиндер, жібек маталар, дүрия, барқыт, айналар, бұрыш, қалампыр, мүсәтір, сынап, қызыл түсті минерал, түрлі металдар (темір, мыс, қалайы) және металдан жасалған бұйымдар (самауырындар, шайнектер, тарелкалар, қазандар, жайпақ табақтар, шамдалдар, құлыптар) және т.б. «Қашқар саудасынан түсетін бүкіл пайда қоқандықтардың қолында» деп жазады Шоқан Уәлиханов¹⁰.

Орта Азия, Ресей және Орта шығыс елдері үшін Қытаймен сауда жасауда Шығыс Түркістан дәл осындай рөл атқарды. Бұл туралы Ш.Уәлиханов келтіріп өткен Сыртқы істер министрлігінің басқарушысы Нессельродтың 1826 жылғы 5 желтоқсанда жасалған баянатында айтылған¹¹.

Ғалым Орта Азия мен Шығыс Түркістан арасындағы саяси қарым-қатынастарға көп көңіл бөледі. Ол келтірген материалдардан Шығыс Түркістанға қатысты Қоқан хандығының да, Циньдік Қытайдың да саясаты

жақсы байқалады. Біз одан, соның ішінде оқи аламыз: «...Қоқанға ауқымды артықшылықтар бере отырып, боғдыхан үкіметі олардан қожаларды бақылауды және оларға ғазуат (қасиетті соғыс) жасауға мүмкіндік бермеуді талап етеді»¹². Бұндай уағдаластыққа 1831 жылы қол жеткізілген және екі жақ тараптың да мүдделерінен келіп келісілген: қоқан үкіметі, Цинь империясының өктемдігін тым болмаса Шығыс Түркістан шегінде ұстап тұруға, ал Циньдік Қытай - Орталық Азияның барлық жағынан маңызды аймағын қандай болсын амалдармен өз қолында алып қалуға тырысты.

Ш.Уәлихановтың еңбектерінде, сондай-ақ, Орта Азия мемлекеттерінің Ресеймен саяси, сауда байланыстары туралы маңызды мағлұматтар бар. Біз оларды зерттеушінің «Кіші кеңесші Рафаиловқа жолсерік болған татарлар Абдрашитов пен Сейфуллиннің Тибеттен қайтып оралғаны туралы ісі» (бұқаралық көпестер Загур (Зухур) Зарипов және Мұса ханның Петербургқа арнауы және және ташкенттік көпес Мансұр молда Мамасейтовтың Қашғарға, одан әрі Тибетке жіберу үшін Семейде керуенді жинауы туралы айтылады), «1830 ж. қашғардағы Қоқандықтардың Қытаймен соғысы туралы мәліметтер» (1830 жылы күзде Қоқан ханының Мұхаммед Әли хан басшылығымен Ресейге елшілік жібергендігі туралы айтылады), «Қоқан елшілігі туралы» (Ақмола мен Петропавлға қоқан елшілігінің келгендігі туралы айтылады), «Қашғарға сапарды ұйымдастыру туралы жазбалар» (әндіжандықтардың Семейдегі саудасы туралы мәліметтер берілген) және басқа да мақалаларынан таба аламыз¹³.

Ортазиялық хандықтардың ішкі жағдайына Ш.Уәлиханов арнайы тоқталмайды. Дегенмен де оның еңбектерінен аз да болса тапқандарымыз барынша маңызды. Мысалы, ғалым Қоқан хандығының Шерәлі (1258/1842—1261/1845), Хұдиярдың бірінші билеуі (1261/1845—1275/1858) және Маллахан (1275/1858—1278/1862) кезіндегі саяси жағдайын қысқа, бірақ нақты баяндайды және феодалдар арасындағы күрес пен және әулеттік таластартысты зерттеуге айрықша көңіл бөліп, осы мемлекетті саяси құрылымына тоқталып, 1856 жылдан кейінгі бұқар-қоқан қатынастарына тоқталады¹⁴. Сондай-ақ, қырғыздардың ауыр жағдайы және олардың Мұхаммед Әли хан кезіндегі (1821-1842), нақтырақ айтсақ, оның билігінің бірінші жартысындағы Қоқан хандығына бағыныштылығы туралы айтылады. Осылай дей тұра, оған «қоқандықтардың билігі (қырғыздар арасындағы) тек ерекше саясатпен және жұмсақтықпен қолданып отырғандығын» анықтаудың сәті түсті. Өз билігін қолдану үшін жақсы фамилиялардан оның аманттары бар, билігін ру басылар арасында сыйсияпаттар мен айдап салулар және араздықтар арқылы ұстап отыр»¹⁵. Ш.Уәлихановтың Қоқан хандығына қызығушылығын сондай-ақ, оның «Қоқан билеушілерінің генеалогиялық кестесі» және басқа еңбектерінде келтірілген Қашғардан Ошқа, Қоқан мен Ташкентке көптеген көлік бағдарларының белгіленуі дәлелдейді¹⁶.

Шоқан Уәлихановтың еңбектері әсіресе Орта Азия халықтары туралы этнографиялық деректерге де бай. Солай бола тұра, оны қандай да болсын

халықтың тек тайпалық құрамы ғана емес, олардың орналасуы да қызықтырады¹⁷. Мысалы, «түркістандық өзбектер, олардың рулық жіктелісінен көрінетіндей тайпа одақтарынан тұрады, бірақ одақтары қазақтардың одақтарымен салыстырғанда ауқымды»¹⁸. Шоқан Уәлихановтың бұл мәліметтері, әсіресе түркі рулары мен тайпаларының жіктелісі туралы көрсететін мағлұматтары зерттеушілер түркі халықтарының этникалық тарихын және олардың қарым-қатынастарын жазуда аса пайдалы болды.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 6-и т. 3-е издание. – А., «Алатау», 2010.

² Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5-и т. \ Под ред. акад. АН КазССР А.Х. Маргулана. – Алма-Ата, 1961-1972.

³ Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. – Алма-Ата, 1985. – 107-б.

⁴ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5-ти т. – Алма-Ата, 1985. – Т. 2. – 54-б.

⁵ Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. Чокан Валиханов – востоковед. Алма-Ата, 1985. – С.75.

⁶ Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара, или шести восточных городов китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарин) // Собр. соч. Т. 3. – С.160-161, 162.

⁷ Сонда. С.199.

⁸ Сонда. С.207.

⁹ Сонда. С.209.

¹⁰ Сонда. С.205, 213.

¹¹ Валиханов Ч. Ч. Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1825 г. // Собр. соч. Т. 2. – С.320.

¹² Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. Т. 3. – С.184.

¹³ Сонда. Т. 2. – С.316, 352; Т. 3. – С.44, 46, 308.

¹⁴ Валиханов Ч. Ч. Записка о Кокандском ханстве // Собр. соч. Т. 3. – С.314.

¹⁵ Валиханов Ч. Ч. Кашгарский дневник // Собрание сочинений: В 6-и т. 3-е издание. – Т.3. – С.14, 38.

¹⁶ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. – Т. 3. – С.245-249, 313.

¹⁷ Валиханов Ч. Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. – Т. 2. – С. 154.

¹⁸ Сонда. С. 154.

* * *

Темур Тулибаев

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
В ТРУДАХ АКАДЕМИКА Б.А. АХМЕДОВА

В 1985 г. издана монография Б.А. Ахмедова – «Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв.»¹, где по мнению Б.А. Ахмедова, наиболее верным принципом классификации письменных памятников является их разделение по типам и видам. Ученый делит письменные источники на два основных типа: 1) документальные источники (указы, грамоты верховных и удельных правителей; документы правительственных и подведомственных учреждений; частные акты; переписка должностных лиц и видных политических и религиозных деятелей); 2) нарративные источники (анналы, т.е. краткие погодные записи важнейших событий; исторические хроники; мемуары; биографии, историко-литературные справочники и трактаты этико-дидактического содержания).

В вышеназванном труде проанализированы более пятидесяти исторических сочинений, написанных на персидском и тюркском языках, отчеты русских послов и путешественников, содержащие оригинальные сведения по истории и культуре народов Средней и Центральной Азии. Данное исследование интересно не только ученым-специалистам, но и необходимое пособие для преподавателей и студентов. Сам автор отмечает во введении, что «В данной работе мы стремились ввести в научный обиход наиболее ценные, с нашей точки зрения, нарративные источники по истории Средней Азии XVI- первой половины XVIII в., показать богатство и разнообразие содержащихся в них сведений на примере персоязычных и тюркоязычных сочинений XVI- начала XIX в., написанных в Средней Азии и за ее пределами: в Иране, Афганистане, Северной Индии»².

Книга Б.А. Ахмедова «Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв.» состоит из двух частей. Первая часть посвящена историческим и гео-космографическим сочинениям, вторая часть – мемуарам, биографиям и путешествиям. При обзоре источников основное внимание автором уделено раскрытию содержания памятника, выявлению того нового и полезного, что послужит устранению пробелов, неточностей и неясностей, имеющих в изучении позднесредневековой истории народов Средней Азии. Особо отмечены сочинения, содержащие сведения о налогах и повинностях; о феодальных институтах (икта, суюргал, танхах); о крупных земельных угодьях, о государственном строе среднеазиатских ханств (в основном сведения о чинах, званиях и общественном положении их носителей); о состоянии ирригации; о положении среднеазиатских городов; по хронологии и генеалогии; о политических и торговых взаимоотношениях

среднеазиатских ханств с Ираном, Индией, Россией и Восточным Туркестаном.

Рассматривая каждый исследуемый источник, Б.А. Ахмедов выявляет и особо отмечает те сведения, где содержатся данные о родо-племенном составе народов, населявших Среднюю Азию в XVI- первой половины XVIII в. По глубокому убеждению ученого, эти сведения окажутся весьма полезными при разработке вопросов этногенеза и изучении истории формирования узбеков, туркмен, киргизов и казахов как народов.

Так, например, в сочинении «Таварих-и гузиде, нусрат-наме» («Избранная история, книга побед»), приводятся названия тюркских племен и родов – таких как, маджар, салур казан, ички байри, джуркин, не встречающиеся в сочинениях Бинаи, Мухаммад Салиха. Ценны также сведения источника о ведущей роли племен кушчи и найман в общественно-политической жизни Дашт-и Кипчака XVI в.³ В тоже время сочинение Бинаи «Шейбани-наме» («Книга о Шейбани») богато многочисленными сведениями этнографического характера, о таких племенах, как кушчи, найман, уйгур, курлаут, гирайли, кият, конгурат, тангут, ички, дурман, йабагу, хитай, чимбай, шункарли, иджан, каучин, мангыт, канглы, джургун, минг, бачкирд, впоследствии составивших один из компонентов узбекского, казахского, башкирского и других тюркоязычных народов. В своей книге Б. Ахмедов отмечает, что эти сведения предоставляют в распоряжение историков, археологов и этнографов богатейший фактический материал⁴.

Исследуя сочинение Хондемира «Хабиб ас-сияр» («Друг жизнеописаний»), Б.А. Ахмедов также отмечает богатый этнографический материал источника о расселении, роли и месте в общественно-политической жизни Мавераннахра и Туркестана племен аргуи, барлас, кипчак, джалаир, конгурат, хазара-никудари, аймак, тулкичи, сайканчи⁵.

В процессе тщательного изучения сочинения «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» («Абу-л-Хайр-ханова история»), ученому удалось установить названия 30 племен, образовавших в XV в. политический союз кочевых племен, а именно: буркут, джат, дурман, каанбайлы, карлук, кенегес, кият, конгурат, кошчи, кудагай, курлаут, мангыт, найман и другие⁶. Здесь же содержатся интересные сведения о составе левого и правого крыла войск кочевников. Основу левого крыла составляли племена буркут, дурман, ийджан, кенегес, кият, конгурат, кошчи, курлаут, масит, тубайи, ушун, а правого – каанбайлы, кудагай, мангыт, мулудж, найман, уйгур и чимбай.

При исследовании любого вида письменного памятника, Б.А. Ахмедов обращает особое внимание на сведения, касающиеся этнической истории тюркских народов. Так, например, в «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» («Море тайн относительно доблестей благородных»), ученый выделяет 6-й том 4-ю часть энциклопедического труда, где содержатся сведения о составе тюрко-монгольских племен, населявших Мангышлак, Поволжье и бассейн реки Эмба в XIII-начале XVI в., Среднюю Азию, Хорасан, Балх и Северный Афганистан в первой половине XVII века⁷.

Говоря о труде Мир Мухаммада Амина Бухари «Убайдаллах-наме» («Книга об Убайдаллах-хане»), Б.А. Ахмедов считает, что одно из достоинств сочинения – указание автором территории населения тюрко-монгольских племен. Более того, автор раскрывает общественно-политическое положение ряда племен, указывает их приблизительную численность, приводит факты, свидетельствующие об усилении распада некогда единых и сильных племенных объединений. Б. Ахмедов пишет: «В этом отношении интересны сведения о найманах и конгуратах, населявших в тот период район нынешнего Термеза. Во-первых, в составе племени найман, обитавшем в районе Термезе, было больше конгуратов; во-вторых, конгураты, осевшие здесь еще в XIII в., в XVII-начале XVIII в. разделились на две части. «Те, кто по природе своей был мусульманином, - свидетельствует Мир Мухаммад Амини Бухари, - считали необходимым повиноваться государю; они перекочевали в район Термеза и там обосновались, ставши единодушны с Ниматуллой [найманом] в распоряжении к государю. Те же, кто дал себе доступ к стремлениям, к возмущению и упорству и ставил своею потребностью смуту и анархию, присоединились к Шир Али, и ушли к Ширабаду, где и поселились»⁸.

В сочинении «Силсилат ас-салатин» («Генеалогия государей»), Б.А. Ахмедов выделяет, что наряду с известными племенами, здесь впервые упоминается племя бурут, встречающееся среди этнических компонентов киргизов. Согласно Б.А. Ахмедова, «упоминаемые в «Силсилат ас-салатин» Назар-бий и его сын Хосроу-бек – предводители бурутов, занимали видное положение при Аштарханидах и играли большую роль в общественно-политической жизни страны: первый был вторым лицом в государстве после всесильного Надр диванбеги тагаи, в второй – начальником дивана Абд ал-Азиз-хана, что свидетельствует о силе и влиянии бурутов, которые, по-видимому, входили тогда в состав етти уруг Мийанкала»⁹.

Много сил и знаний Б.А. Ахмедов направил на изучение письменного наследия народов Центральной Азии. До сих пор не утратили своей научной значимости его труды: «Неизвестная версия «Шейбани-наме» Бинаи¹⁰, «Хондамир»¹¹, «Улугбек»¹², «Махмуд ибн Вали и его энциклопедический труд»¹³, «Значение письменных памятников в изучении этнической истории народов Средней и Центральной Азии»¹⁴ и другие.

В 1988 г. в Ташкенте вышел сборник «Материалы по истории Средней и Центральной Азии»¹⁵, включающий фрагменты переводов на русский язык с комментариями и примечаниями, из около тридцати сочинений, написанных на арабском, персидском и тюркском языках. В этом сборнике содержатся переводы Б.А. Ахмедова из сочинений «Тарих-и Муборак-шах»¹⁶, «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани»¹⁷, «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахайр»¹⁸, «Тарих-и Бадахшан»¹⁹. «Тарих-и Муборак-шах» содержит ценные сведения о тюркских племенах Центральной Азии, их хозяйственной деятельности, быте, нравах и языке. Автор труда – Мухаммад ибн Мансур Мерверруди приводит название 60–ти тюркских племен, жителей Туркестана.

Энциклопедический труд «Бахр ал-асрар» содержит уникальные сведения о населении городов и областей: Аксу, Алмалык, Биллуристан, Кашгар, Ош, Тараз, Татар, Тибет, Туркестан, Уйгур, Фаргана, Фархар, Хитай, Хотан.

Среди многочисленных исследований ученого по источниковедению следует также отметить публикации таких работ, как «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша Бухари²⁰, «Газкират-аш-шуара» Доулетшаха Самарканди²¹, «Воспоминания современников о Навои»²², оригинальной части энциклопедического труда Махмуда ибн Вали «Бахр ал-асрар»²³.

В Ташкенте в 2003 г. вышла книга под названием «Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии»²⁴. В сборник вошли переводы и научно-комментированные извлечения из около двадцати редких рукописных и изданных (китайских, арабских, персидских и тюркоязычных) сочинений, содержащие сведения о происхождении, составе, занятиях, нравах и обычаях тюркских народов Центральной Азии. Здесь же содержится перевод Б.А. Ахмедова на русский язык со староузбекского знаменитого труда Ибн ал-Асира «Ал-Камил фи-т-тарих» («Полный свод историй»), включающий историю Востока от «сотворения мира» до 633/1231 года.

По поручению хивинского хана Мухаммад Рахима II (1865-1910) сочинение Ибн ал-Асира было переведено с арабского на староузбекский. Труд Ибн ал-Асира содержит сведения о падении государства Саманидов и установления власти тюрков над Мавераннахром²⁵, о нашествии тюрков из Китая²⁶, о тюрках Мавераннахра²⁷, о тюркских падишахах и ханах, описание городов Туркестана, о тюрках Хорасана²⁸.

Среди многочисленных учебных пособий по источниковедению следует отметить книгу Б.А. Ахмедова «Источники по истории народов Узбекистана (Древние и средние века)»²⁹. Автор ввел в научный оборот наиболее ценные письменные источники по истории народов Узбекистана и Центральной Азии, сумел показать богатство и разнообразие содержащихся в них сведений на примере китайских, арабских, персоязычных и тюркоязычных сочинений, написанных в Средней Азии, в странах Дальнего и Ближнего Востока.

Научные труды Б.А. Ахмедова характеризуют его, как глубокого знатока восточных письменных источников и серьезного исследователя истории и культуры народов Центральной Азии. С его именем связано введение в научный оборот широкого круга малоизвестных источников на персидском и тюркском языках, явившихся надежной источниковой базой для реконструкции некоторых проблем истории тюркских народов в средние века.

---

¹ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент, 1985.

² Там же, С.4.

³ Там же, С.13.

- ⁴ Там же, С.20.
⁵ Там же, С.36
⁶ Там же, С. 39
⁷ Там же, С. 71
⁸ Там же, С.92.
⁹ Там же, С.108
¹⁰ Ахмедов Б.А. Неизвестная версия «Шейбани-наме» Бинаи // *Общественные науки в Узбекистане*, Ташкент, 1965. – № 2. – С. 51-55.
¹¹ Ахмедов Б.А. Хондамир. Ташкент, 1965.
¹² Ахмедов Б.А. Улугбек. Ташкент, 1965.
¹³ Ахмедов Б.А. Махмуд ибн Вали и его энциклопедический труд // *Общественные науки в Узбекистане*, Ташкент, 1969. – № 11. – С. 63-65.
¹⁴ Ахмедов Б.А. Значение письменных памятников в изучении этнической истории народов Средней и Центральной Азии // *Материалы к этнической истории Средней Азии*. Ташкент, 1986. – С. 14-30.
¹⁵ *Материалы по истории Средней и Центральной Азии*. Ташкент, 1988. – .
¹⁶ Там же, С. 90-93.
¹⁷ Там же, С. 215-218.
¹⁸ Там же, С.240-255.
¹⁹ Там же, С.336-345.
²⁰ Хофиз Таниш ибн Мир Мухаммад Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи шохий). Форсчадан Содик Мирзаев таржимаси. Нашрга тайёрловчи, сузбоши ва изохлар муаллифи Б.А. Ахмедов, ж. I. – Тошкент, 1966; ж. II. – Тошкент, 1969.
²¹ Давлатшоҳ Самаркандий, (хаёти, «Тазкирот уш-шуаро»дан парчалар, таджикотлар). – Тошкент, 1967; Давлатшоҳ Самаркандий. Шоирлар бустони («Тазкирот уш-шуаро»дан бир қисм таржимаси, суз боши, изохлар, таджикотлар), – Тошкент, 1981.
²² Навоий замондошлари хотирасида (Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самаркандий, Мирхонд, Хондамир, Бобур, Зайниддин Восифий ва б.к. хотиралари), – Тошкент, 1986.
²³ Махмуд ибн Вали. Море тайн (перевод, введение, примечания и комментарии). – Ташкент, 1977.
²⁴ *Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии*. – Ташкент, 2003.
²⁵ Там же, С. 140.
²⁶ Там же, С. 143.
²⁷ Там же, С. 149.
²⁸ Там же, С. 136-190.
²⁹ *Узбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва Урта асрлар)*. – Тошкент, 1999.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Камалов Аблет – тарих ғылымдарының докторы, ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері

Молотова Гульбахрам – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ Р.Б.Сулеменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері

Молотова Эльвира – ҚР БҒМ Р.Б.Сулеменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері

Мурзаходжаев Қуаныш – ҚР БҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері

Пилипчук Ярослав – тарих ғылымдарының кандидаты, Украина Ғылым академиясының А.Е. Крымский атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері

Сабитов Жақсылық – PhD докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, саясаттану кафедрасының доценті

Талғат Тимур – «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар мұражайының ғылыми қызметкері

Төлебаев Темур – ҚР МСМ Археография және деректану ұлттық орталығының жоғары деңгейлі археографы

Хайрулдаева Айсұлу – ҚР БҒМ Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының PhD докторанты